

S. Məmmədov

**ERMƏNİSTANIN İŞĞALINA
HAQQ QAZANDIRMAQ CƏHDİ**

Bakı - 2011

*Elmi redaktor:
dosent Elmira Məmmədova*

Məmmədov S. Ermənistanın işğalına haqq qazandırmaq cəhdi. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2011 – 106 səh.

Kitab AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. Fəridə Məmmədovanın «Albaniya və albanlar haqqında» (Bakı, 2006) əsərində olan yanlışlıqlar, təhriflər və tarixi faktların saxtalaşdırılması hallarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllif göstərmişdir ki, müxtəlif səpkili qüsurlarla zəngin olan bu əsər «Böyük Ermənistan» ideyasını təsdiqləyir və dolayısı yolla Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına haqq qazandırmığa xidmət edir.

Bu kitab Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan hər bir kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.

© Məmmədov S. 2011

Ön söz

Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq müstəviyə çıxdığı bir vaxtda Qafqaz Albaniyası tarixinin ilk mənbələr əsasında müasir elmi anlayışlar səviyyəsində obyektiv tədqiqi tarixşünaslığımız qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. T.e.d.Fəridə Məmmədova dövrün «tədqiqatçısı» kimi, bu barədə elmi fikir deməyə cəhd etmiş, lakin bunu edə bilməmişdir. Belə hesab edirəm ki, Albaniya tarixini tədqiq edən şəxs bir sıra məsələlərə, o cümlədən qədim dilləri bilməklə türkçülük, azərbaycançılıq, bir sözlə, obyektivlik mövqeyindən yanaşmalıdır. Təəssüf ki, bu sözləri cəmi iki dili ala-yarımçıq bilən F.Məmmədovanın «Albaniya və albanlar haqqında» (Bakı, 2006) əsəri barədə demək çətindir.

Prof. S.A.Məmmədov haqlı olaraq yazır ki, F.Məmmədova özünü Alban ədəbiyyatının, qədim (qrabar) və müasir erməni dilində yazılmış əlyazmaların, antik, suriya, pəhləvi, qədim gürcü,

ərəb mənəblərinin yeganə mütəxəssisi, bilicisi kimi qələmə verir. VII əsr Alban coğrafiyaçısı Ananiya Şirakasi, Gevond, İ.A.Orbeli, Stepanos Orbeli, Həsən-Cəlal və b. adlarını çəkir və onların əsərlərinə bilavasitə müraciət etdiyini bildirir, əlyazmalarının siyahısını verir və ilk mənəb kimi müəllifə gəlib çatdığını qeyd edir. Beləliklə, özünü qədim erməni dilinin mütəxəssisi kimi tanıtdıraraq, hər yerdə «mən kəşf etmişəm», «mən demişəm», «mən yazmışam» kimi təvazökarlıqdan uzaq ifadələr işlədir.

Movses Xorenasinin V əsr «Erməni tarixi» adlı əsərini VIII əsrə aid edir, sonuncunun V əsrdə bulqar, basil, xəzər, hun, türk tayfaları haqqında məlumat verməsini yaddan çıxarır, buna qədər Azərbaycanda türk etnoslarının olmasını inkar edir. Sak türk tayfalarını İran etnosu (s.259) adlandırır. Onların Sakasendə məskunlaşmalarını az qala işğalçı kimi qələmə verir. A.P.Novoselsev kimi, Azərbaycan xalqının formalaşmasını XI əsrdən götürür. Erməni tarixçiləri kimi səlcuqları işğalçı adlandırır. Halbuki, e.ə. VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində saklar, kimmerlər, II-V əsrlərdə hunlar artıq Azərbaycandakı aborigen

türklərlə qaynayıb qarışmışdılar. F.Məmmədova sakları oxucuya İran etnosu kimi təqdim edir (s.259), Alban yazısının erməni əlifbasına keçmə-sini XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə aid edir. Halbuki, akad.Z.M.Bünyadovun sözləri ilə desək, adları çəkilən ermənidilli alban müəlliflər, hələ V-VII əsrlərdə öz əsərlərini qədim erməni dilində erməni əlifbası ilə yazırdılar. Bununla əla-qədar F.Məmmədovanın «əsərinin» əsasında prof. A.Q.Abramyanın «Qafqaz Ağvan yazılarının açılışı» adlı əsəri (Erevan, 1964) dayanmalı idi. La-kin bu əsər tədqiqatdan tamamilə kənar qalmışdır.

F.Məmmədova I-II əsrlərdə Naxçıvan əhali-sinin mədəni-etnik tərkibini təhlil edərək, bir qə-dər də irəli gedir. Burada ermənilərin deyil, mar-ların-kürdlərin yaşadığını göstərir. (s.268)

Fəridə V əsr müəllifi, Maştosun tələbəsi Qoryunun fikrinə istinad edərək Mesrop Maş-tosun Albanların əlifbasını bərpa etdiyini bildirir (s.13). Halbuki, Mesrop Maştosa qədər (tarixdə belə bir real şəxsiyyət olubsa) alban əlifbası var-dı. Alban Beniamin Qarqarçay sahilində məskən salan türk qarqarlar içərisinə gələrək, onlarla ün-

siyyətdə olmuş, onların boğaz səslərini yazıya almış, həmin səs tərkibi əsasında alban əlifbasını yaratmışdır. Buna «qarqar» dili də deyirlər.

Alban dövləti e.ə. IV - e.VIII əsrindən oyna keçməyib. Ayrı-ayrı knyazlıqlar isə IX əsrə qədər vardı.

Prof. S.A.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, F.Məmmədovanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə aid fikirləri, rus şovinistlərinin və İran fundamentalistlərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. F.Məmmədova da onlar kimi, Səfəvi dövlətini İran dövləti adlandırır (s.105).

F.Məmmədova Şərqi Anadolunu «Qərbi Ermənistan» daxil edərək, ermənilərin ərazi iddialarını təsdiq edir və onlara siyasi haqq qazandırır. Albaniya əhalisini Qafqazdilli və fars mənşəli hesab edir. Əvvəla, «Şərqi» və «Qərbi Ermənistan» istilahı erməni tarixçilərinin uydurmasıdır. İkincisi, Fəridə xanım bilməlidir ki, V.Mamikonyan II Yezdigerdə qarşı mübarizəni «Şərqi Ermənistan»da deyil, Albaniyada, Azərbaycanın Şimalında aparırdı.

Müəllif VII əsr Alban coğrafiyaçısı Ananiya Şirakasiyə isnad edərək cızdığı xəritələrdə Göyçə

gölü, Arsax, Utik, Paytakaran, Syunik (Zəngəzur), Naxçıvan, Urmıya gölü, Van, ümumən, bütöv Vaspurakanı «Böyük Ermənistan»ın tərkibinə qatmışdır. Əsərə əlavə edilmiş xəritələr (s.2,3,6, 7,8,9,10,11,12), demək olar ki, S.T.Yeremyanın 1963-1984-cü illərdə nəşr etdirdiyi xəritələrin eynidir.

Göründüyü kimi, tarixi hadisələri belə dolandıran F.Məmmədova, daha dəhşətli, bağışlanmaz səhvlərə yol vermişdir, bu da xalqa xəyanətdir.

F.Məmmədova heç çəkinmədən, cəsarətlə, indiki Türkiyə ərazisini Ermənistanın dağlıq hissəsi kimi verir və kitaba əlavə etdiyi xəritə ilə bu fikri təsdiq edir (bax. Xəritə, 2).

Onun əsərini vərəqlədikcə Azərbaycan xalqının tarixini yox, mövcud olmamış «Böyük Ermənistan»ın sosial-iqtisadi, siyasi tarixi sərhədlərini görürsən.

F.Məmmədovanın yöndəmsiz və məntiqsiz iqtibaslarından belə qənaətə gəlmək olar ki, «Böyük Ermənistan»ın sərhədləri Atropatənaya qədər uzanırdı və sonuncunu qeyd olunan zaman kəsiyində erməni çarları idarə edirdilər.

Prof. S.A.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, hələ Ptolomeyin dövründə Roma imperiyası mövcud idi. İmperiyanın şərq sərhədləri Atropatena və Albaniyaya qədər gəlib çatırdı. Ona görə də müstəqil dövlət kimi «Böyük Ermənistan»ın mövcud olmasından söhbət belə gedə bilməz. Bundan əlavə, Roma imperiyasının şərq vilayətlərinin inzibati quruluşu elə idi ki, bura daxil olan ərazilər müstəqil deyildilər.

F.Məmmədova yazır: Rusiya 1828-cu ildə Türkmənçayda İranla, 1829-cu ildə Ədrinədə Osmanlı imperiyası ilə sülh bağlamaqla, «persiya «ermənilərini» [bunlar XVII əsrin əvvəllərində Qarabağdan müxtəlif şəkildə İrana köçürülmüş albanlar idilər – F.Məmmədovanın qeydi] və «Osmanlı ermənilərini işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə imkan tapdı...» (s.602). Qəribə məntiqdır. AMEA-nın müxbir üzvü mövcud siyasi və tarixi mübarizədə opponentlərimizin gəlmə olmamalarına haqq qazandır. Heç bir qaynağa istinad etmədən, əsassız XVII əsrin əvvəllərində Albanların İrana köçürüldüyünü iddia edir və belə nəticəyə gəlir ki, Türkmənçaydan sonra İrandan və Türkiyədən müvafiq olaraq 40 min və

90 min nəfər köçürülənlər ermənilər yox, albanlar imiş. Bu, elmdə, F.Məmmədova demişkən, kəşfdir. Bu, həm də uzağı demirəm, 1988-ci ildən bəri ermənilər haqqında deyilənlərin üstündən qələm çəkməkdir.

Burada diqqəti çəkən odur ki, S.Yeremyan əvvəllər Movses Xorenasiyə, sonralar isə Anania Şirakasiya aid edilən «coğrafiya» əsərini (bura 15 xəritə daixildir. (Atlas)) Pfolomeyin «coğrafiya»sı ilə müqayisə edərək, «Ermənistan VII əsr coğrafiyası əsasında» (İrəvan, 1963) adlı əsər nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə S.Yeremyanın cəsarət edib Atropatenanı «Böyük Ermənistana» daxil etmədiyi halda, özünü cəfakeş azərbaycanlı qızı kimi təqdim edən, MEA-nın müxbir üzvü pilləsinə qədər qalxan F.Məmmədova bu cəsarətli addımı atmışdır. Həm də S.Yeremyan «VII əsr Ermənistan coğrafiyası» yazırsa, F.Məmmədova yazmamalı idi. Çünki, Anania Şirakasinin xəritəsi «Ermənistan coğrafiyası» yox, sadəcə «Coğrafiya» adlanır. S.Yeremyan bu atlas-xəritəyə yalnız 3 (Albaniya, İberiya, Ermənistan) ölkəni daxil edir. Əslində isə bu xəritəyə sıra nömrəsi ilə 44 ölkə daxil idi. (Albaniya-26, İberiya-25, Ermənistan-

27). A.Şirakasi ilk dəfə «Ermənistan»ı Ön Asiya atlasına daxil etmişdir. Ona qədər heç bir xəritədə «Ermənistan»ın adı çəkilmir. S.Yeremyan isə, dediyimiz kimi, Ptolomeyin və Şirakasinin xəritəsinə əsaslanaraq, «Böyük Ermənistan» xəritəsini tərtib etmişdir. Göründüyü kimi, xəritənin əsli olmamışdır. Ola da bilməzdi. Çünki, bu dövrdə Ərəb xilafətinin yaranması, formalaşması prosesi gedirdi. Xilafət artıq Suriyanı, Mesopotamiyanı, Fələstini, Cənubi Azərbaycanı, Albaniyanı, İberiyanı, «Ermənistanı» işğal etmişdi. Real olaraq A.Şirakasi mövcud olmayan «Böyük Ermənistan» xəritəsini heç cür yarada bilməzdi. Təssüf ki, F.Məmmədova bunu yaratmışdır.

F.Məmmədova bir qədər aşağıda anlaşılmayan belə bir cümlə işlədir: «X-XI əsrlərdə kürdlər Naxçıvan-Arran əmirliyi, başqa sözlə, Şəddadilər dövləti yaratdılar» (s.652). Prof.S.A.Məmmədov bununla əlaqədar E.Zambaur, S.Len-Pul, V.Minorski, V.Bartold, M.Şərifli və K.Bosvortun yazdıqları müsəlman sülalələrinin şəcərə cədvəllərini nəzərdən keçirdiyini bildirir, lakin Naxçıvanda kürdlər tərəfindən belə bir əmirliyin yaranmasına təsadüf etmədiyini qeyd edir.

F.Məmmədova yazır: «Alban dili Şimal-şərqi» Qafqaz (Nax-Dağıstan) dilləri qrupuna daxildir» (s.677). Bəs yuxarıda iddia olunan «albanlar-ermənilər» fikri necə oldu?

Bu kökündən yanlıştır. Çünki Strabona əsasən burada 26 tayfa yaşayırdı. Heç şübhəsiz, onların içərisində o vaxtdan türk tayfaları xüsusi olaraq fərqlənirdilər. Akad.Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə, xəlifə I Muaviyə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal zamanı bu ölkənin necə bir ölkə olması barədə maraqlanarkən, qoşun komandanı demişdi: «Azərbaycan qədimdən türk ölkəsidir, onlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır». Azərbaycanda məhz qədimdən türklərin yaşaması haqqında fikir... türklərin regionda tutduqları böyük sosial-siyasi mövqeyin təsiri altında yayılmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, bu dillərin içərisində türk dilinin çəkisi geniş coğrafiyası və ünsiyyət vasitəsi, idarəçilikdə prioritet mövqeyə malik olan Alban-türk dili olmuşdur. Alban-türklərindən başqa, Qafqaz etnosları buradakı siyasi mövqələrini tamamilə itirmişlər.

Maraqlıdır ki, 90-cı illərdə fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Əbdürrəhimovun, sonralar isə

həm də oğlu ilə birlikdə təkrar «Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan» adlı kitabı çap olunub. Kitabda Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni həyatının korifeyləri – Nizami, Natəvan, Üzeyir Hacıbəyov, Rəşid Behbudov və s. ləzgi xalqının nümayəndələri kimi oxucuya təqdim edilir.

İlahiyyat elmləri namizədi Nikonorovun «Qafqaz Albaniyasında xristianlıq tarixi» (2005) kitabına əlavə edilmiş xəritələri də F.Məmmədova tərtib etmişdir. Təəssüf ki, albanşünas «alim» kitabında bu əsərlərə münasibətini bildirməmişdir. Öz dərisini qoruyan F.Məmmədovanın özgə dəyirmanına su tökdüyü aydın görünür. Bundan əlavə, F.Məmmədova məşhur şərqsünas İ.M.Dyakonovun tərtib edib nəşr etdirdiyi iki xəritəni əsərinə əlavə etmişdir (bax: xəritə, s.1,3). Lakin hansı məqsədlə, nə üçün? – açıqlanmır; bu, lazımdır mı?

Prof. S.A.Məmmədov əsərdəki qüsurlar toplusunun hamısını deməyə səbri çatmadığını bildirir. Onun yenidən yazılmasını və televiziya vasitəsilə xalqdan üzr istəməsini müəllifin özünə həvalə etməyi məqsədəuyğun hesab edir.

Zənn edirəm ki, prof. S.A.Məmmədovun

təqdim olunan bu əsəri oxucularda böyük marağa səbəb olacaq.

E.Ə.Məhərrəmov
AMEA Tarix institutunun
şöbə müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ERMƏNİSTANIN İŞĞALINA HAQQ QAZANDIRMAQ CƏHDİ

*(«Böyük Ermənistan» «yaradan» Fəridə
Məmmədovanın «əsəri» haqqında)*

Müasir mərhələdə Dağlıq Qarabağ məsələsi beynəlxalq müstəviyə çıxdığı bir vaxtda Qafqaz Albaniyası tarixinin ilk mənbələr əsasında müasir elmi anlayışlar səviyyəsində, türkçülük, azərbaycançılıq mövqeyindən obyektiv tədqiqi tarixşünaslığımız qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Düzdür, Z.M.Bünyadov, İ.H.Əliyev, K.V. Trever, K.H.Əliyev, Z.İ.Yampolski, İ.A.Babayev, T.M.Məmmədov, C.Ə.Xəlilov və başqaları bəzi məsələlərə toxunmuşlar. Lakin Albaniya və albanlar haqqında lazımi səviyyədə tədqiqat aparılmamışdır. Fəridə Məmmədova dövrün «tədqiqatçısı» kimi bu barədə elmi fikir deməyə cəhd etmiş, lakin deyə bilməmişdir. O, son kitabında əvvəlki (1977, 1986) əsərlərindən bir addım irəli ge-

də bilməmiş, əksinə, Azərbaycan tarix elmini böyük zərbə altında qoymuşdur.

Fəridə Məmmədova «əsər»inin ilk sətirlərindən özünü alban mənbələri və ədəbiyyatının, qədim (qrabar) və müasir erməni dilində yazılmış əlyazmaların, antik, Suriya, pəhləvi, qədim gürcü, ərəb mənbələrinin yeganə mütəxəssisi, bilicisi kimi qələmə verir. VII əsr Alban coğrafiyaşünası Ananiya Şirakasi, Gevond, İ.A.Orbeli, S.Orbeli, Həsən-Cəlal və b. salnaməçilərin adlarını çəkir və onların əsərlərinə bilavasitə müraciət etdiyini bildirir. Əsərin mənbə bazası bölməsində onların əlyazmalarının siyahısını verir, müəllifə ilk mənbə kimi gəlib çatdığını qeyd edir. Onlardan SSRİ EA Şərqişünaslıq İnstitutunun Leningrad şöbəsində saxlanılan II qrup əlyazmalarının onun diqqətini daha çox cəlb etdiyini vurğulayır.

F.Məmmədovanın bu dilləri və qədim erməni dilini, 50 il məşğul olduğu müasir erməni dilini bilməsi şübhə doğurur. Yeri gəlmişkən deyim ki, M.Kalankatyuklunun «Ağvan ölkəsinin tarixi» adlı əsəri 1968-ci ildə V.Arakelyanın aşxarabara (müasir erməni dilində) tərcüməsində işıq üzünə görə F.Məmmədova əsərin orijina-

İndən – qədim erməni dilindən (M., 1860) rusca-ya tərcümə etmək üçün mənə müraciət edirdi. Mən də həmkarım kimi ona qayğı göstərərək, tərcüməni edərdim. Sonra mən həmin kitabı İrəvandan gətirib ona verdim. Lakin yenə də köməklik üçün onun mənə müraciətləri davam edirdi. Az sonra Leninqradda F.Məmmədovanın elmi rəhbəri Karen Yüzbaşyan (F.Məmmədova iddia edir ki, guya onun elmi rəhbəri mərhum akademik Ziya Bünyadov olmuşdur. Bununla o, bir daha elmi ictimaiyyəti məharətli yalanı ilə aldadır) mənə onun dissertasiyasının hazır olduğunu dedi və əlavə etdi ki, gəlib dissertasiyasını aparıb, müdafiə şurasına təqdim etsin. Mən Bakıya qayıdanda bu xəbəri F.Məmmədovaya çatdırdım və kitabımı qaytarmasını xahiş etdim. Həmin müddətdən indiyədək F.Məmmədovaya göstərdiyim yaxşılıqlar və köməklərin əvəzinə, onun mənə qarşı münasibəti əks tərəfə doğru sürətlə dəyişdi. Müəllif Matenadaranda saxlanılan və latın əlifbası ilə yazılan, 1968-ci ildə V.Arakelyan, 1984-cü ildə Ş.Smbatyan tərəfindən istifadə edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilən əlyazmalarını (A=N 1531, B=N 1725, C=2561, vaxt 1664, D=3043, vaxt

1848, G=N 2646, vaxt 1761, T=N 2866, vaxt 1289) (Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк, Ереван, 1984 s. 20. Qədim erməni dilindən ruscaya tərcüməsi, müqəddimə və izahlar Ş.Smbatyanındır – müq.ət: F.Məmmədova, s. 18) olduğu kimi köçürərək, oxucunu aldadaraq özünü bu əlyazmaların ilk araşdırıcısı kimi təqdim edir.

F.Məmmədova 1725 (I qrup), 1735 (II qrup) əlyazmalarını, S.Smbatyanın əsərindən (s. 183) müəyyən dəyişikliklərlə köçürərək (s. 25) Alban çarı Ürnayrın yepiskopdan xahişini izah edir və tez-tez M.Kalankatyuklunun M.Emin tərəfindən tərcüməsinə (M., 1860), istinad edir (II kitab, 47 fəsil). Lakin çox təəssüf ki, orada belə bir fəslin olmadığını qeyd etməliyik. Buradan da müəllifin orijinaldan istifadə edə bilməmək bacarığı və oxucunu aldatması tam çılpəqlığı ilə üzə çıxır.

Fəridə Məmmədova mənbə və ədəbiyyatın təhlili bölməsində M.Kalankatyuklunun «Ağvan (Alban) ölkəsinin tarixi» adlı əsərini qədim erməni dilinə ilk dəfə çevirən N.Eminin və K.Şahnazaryanın adlarını çəkir, lakin bu yanlış fikirdir. Əsəri qədim erməni dilinə (əgər belə bir əsər olubsa) Mkrtç Emin tərcümə etmişdir (Moskva,

1860). F.Məmmədova bu nəşrdən istifadə etməmişdir. O, K.Patkanyanın M.Kalankatyuklunun əsərinin rus dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsindən (Peterburq, 1861) istifadə edərək, əlyazmalarına, ilk mənbələrə istinad edir, oxucuya, «orijinal» bir əsər təqdim etdiyini bildirir. Ümumən, F.Məmmədova bundan əvvəlki və indiki yazılarını tərcümə əsərləri üzərində qurmuş və yanlış nəticələrə gəlmişdir. Özünü qədim erməni dilinin mütəxəssisi kimi qələmə verərək, hər yerdə mən «kəşf etmişəm», «mən demişəm», «mən yazmışam» kimi təvazökarlıqdan uzaq ifadələrin müəllifi olan F.Məmmədovaya bəlli olmalıdır ki, 1897-ci ildə Y.Manandyanın Leypsiqdə nəşr olunan doktorluq dissertasiyası da M.Kalankatyuklunun Eçmiədzində (indiki Matenadaranda – S.M.) mühafizə olunan, 1289 sayılı əlyazma əsasında yazılmışdır. F.Məmmədova guya bu əlyazmasından da istifadə etmişdir, bu isə paradoksdur. Çünki, o, heç zaman Eçmiədzində (Üç müəzzin) olmamışdır.

Müəllif kitabın mənbə bazasından ağız dolusu danışır, IV-VII əsr qaynaqları müəlliflərinin adlarını çəkir: Aqafangel, Qoryun, Yeğişe, Favstos Buzand, Lazar Parpesi, eləcə də əksər erməni

müəlliflərinin fırldaqçı adlandırdıqları Movses Xorenasinin əsərlərindən qaynaqlandığını bildirir. Bütün dünya tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilmiş (V əsr) Movses Xorenasinin «Erməni tarixi» adlı əsərini VIII əsrə aid edir. Sonuncunun əsərini mənbə kimi «təhlil edən» F.Məmmədova onun V əsrdə **bulqar, basil, xəzər, hun, türk tayfaları haqqında məlumat verdiyini yaddan çıxarır**, buna qədər Azərbaycanda türk etnoslarının olmasını inkar edir. Sak türk tayfalarını İran etnosu (s. 259) adlandırır. Onların Sakasendə məskunlaşmalarını az qala işğalçı kimi qələmə verir. Rus Sovet tarixçisi A.P.Novoseltsov kimi, Azərbaycan xalqının formalaşmasını XI-XII əsrlərə aid edir. Erməni tarixçilərinin mövqelərini əsas götürərək Səlcuqları işğalçı adlandıraraq yazır: «XII əsrdə Syunik səlcuq işğalının obyektinə çevrildi» (s. 266). Halbuki, e.ə VIII əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində saklar, kimmerlər, II-V əsrlərdə hunlar artıq Azərbaycandakı aborigen türklərlə qaynayıb qarışmışdılar. Müəllif isə L.Parpesiyə istinad edərək sakları İran etnosu kimi oxucuya təqdim edir (s. 259), alban yazısının erməni əlifbasına keçməsinə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə

aid edir. Halbuki, akad. Z.M.Bünyadovun sözləri ilə desək, adları çəkilən ermənidilli müəlliflər, yəni alban müəllifləri, hələ V-VII əsrlərdə öz əsərlərini qədim erməni dilində erməni əlifbası ilə yazırdılar. Bununla əlaqədar Fəridə Məmmədovanın «əsrinin» əsasında prof. A.Q.Abramyanın «Qafqaz Ağvan yazılarının açılışı» adlı əsəri (İrəvan, 1964) dayanmalı idi. Lakin bu əsər tədqiqatçının yadından çıxaraq tamamilə kənar qalmışdır. Müəllif Gevonda istinad edərək Bibliyanın və digər dini kitabların alban dilinə tərcümə edildiyini iddia edir (s. 383). Halbuki, bu fakta heç yerdə təsadüf edilmir. Əgər belə fakt olsa idi, onda A.Abramyan öz əsərində onu göstərməyə bilməzdi.

F.Məmmədova yuxarıda göstərilən mənbələrə istinad edərək, 313-314-cü illərdə Albaniyada xristianlığın yayılmasını Yunanıstandan gəlmiş, maarifçi yepiskop Qriqorun adı ilə bağlayır və əlavə edir ki, Albaniyada xristianlığın yayılması buradakı qədim yəhudi abidələri ilə, Suriya (I-V) məktəbinin yaranması ilə bağlı idi. Qınçaqlar xaçı hələ Roma imperiyası yaranmamışdan əvvəl Şərqi Avropadan Cənubi Qafqaza, sonra isə

Azərbaycanın şimal-qərbinə gətirmişlər. Ona görə də xaçkarlara istinad edərək Albaniyada xristianlığın yayılmasının xristian albanlarla bağlanması da elmi baxımdan yanlışdır. Əvvəla, buna qədər, Azərbaycanda islamaqədərki etiqadlar – büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, müxtəlif səma cisimlərinə inam, tək Allaha ibadət vardı, Zərdüştilik dini ehkam kimi yayılırdı. Lakin Zərdüştilik dünyəvi dinə çevrilmədi, onun təkallahlığa çağırışı Azərbaycanda atəş-pərəstlik dini ehkamına qarışdı. Azərbaycanda hətta xristianlığı yayanlar cəza aldılar. Məsələn, III əsrin mənbələri burada Faddeyin şagirdi, Yerusəlimin ilk patriarxı Yakov tərəfindən yepiskopluğa təyinat almış Yelişenin (Yeliseyin) missioner fəaliyyəti haqqında xəbər verirlər. M.Kalankatyuklu yazır: «O, öz payına Şərqi seçərək Yerusəlimdən Albaniyanın şimal-şərqində yerləşən Çola vilayətinə gəldi və burada dini təbliğata başladı. Oradan 3 yerli «şagirdi ilə» indiki Qarabağın ərazisinə – Uti vilayətinə «gəldi». Büt-pərəstlər burada Yelişenin şagirdinin birini öldürdülər. Buna baxmayaraq, o, Qarabağda öz fəaliyyətini davam etdirdi və Kiş kəndində indiyə qədər mövcud olan «kilsə tikdirdi». Kalankatyuk-

luya görə, bu kilsə o dövrdən bəri «Şərqi sakirləri üçün mənəvi paytaxt və maariflənmə ocağı idi» (bax: Kalankatyuklu. Aluank ölkəsinin tarixi. İrəvan, 1984, s. 26, rus dilində). Lakin Yelişenin fəaliyyəti faciə ilə nəticələndi. «Bütpərəstlər onların qurbangah yeri olan kiçik Zerhuni (Tərtər rayonunda – S.M.) vadisindən keçərkən onu öldürmüş və cəsədini ölümə məhkum edilmişlərin ümumi qəbiristanlığına atmışlar» (yenə orada). Azərbaycanda Zərdüşt və alban abidələri məlum idi. Alban knyazı Urnayrın hakimiyyəti dövründə Albaniyada xristianlıq geniş yayılmadı. Sasani şahlarının və hun-türk etnoslarının Albaniyaya gəlişləri köhnə dini etiqadları qoruyub saxlamağa imkan verirdi. Xristianlığın Azərbaycanın şimalında tamamilə yayılması fikri düzgün deyil, xristianlığın yalnız Dağlıq Qarabağ ərazisində yayılması üçün qismən münbit şərait vardı. V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində III Vaçaqanın dövründə Albaniyada xristianlığın monofizit etiqadı əhaliyə bu dini zorla qəbul etdirirdi. Siyasi şərait Albaniyada bu dinin təbliğinə imkan verirdi. Lakin xristianlıq əsasən Arsax vilayətində kök salırdı. Ona görə də 552-ci ildə patriarx Çoladan

Bərdəyə, VIII əsrin əvvəllərində isə Bərdədən Arsaxa köçdü. Utidə köhnə dinlərə sitayiş saxlayırdılar. Albaniyada xristianlığın sərhədi məhdudlaşdı və mərkəz Arsaxda cəmləşirdi. Ərəb istilasından sonra köhnə dini etiqadları saxlayan albanlar və adərbayqanlılar islam dinini qəbul etdilər. Xristianlığın siyasi təsiri Albaniyada Arsaxın ərazisi ilə məhdudlaşdı. Kitabın bu bölməsində irəli sürülən mülahizəyə görə «tarixi Alban vilayəti Arsax – Xaçın (X-XIII) Alban xristian əhalisinin vacib siyasi və mədəni mərkəzlərindən olmuşdur» deməsi bu dinin yalnız Dağlıq Qarabağ ərazisində yayıldığını bir daha təsdiq edir (s.413). Hətta Arsax xristianları müxtəlif dillərdə, əsasən türk və İran dillərində danışır dılar. Arsaxda, Gəncəsər monastırı ətrafında XIII-XIV əsrlərə aid qəbir daşları üzərində xristian adları ilə yanaşı, türk adlarının da həkk olunması bunu təsdiq edir. Bu da onu göstərir ki, hələ bu dövrdə Arsax xristianlığının bir qismi türk etnoslarına mənsubiyyətlərini itirməmişdilər. Artıq erkən orta çağlarda – dini və siyasi rəqabət dövründə Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi, vahid dil – türk dili əsasında formalaşması üçün şərait yetişmişdi.

Müəllif Alban ənənəsinə əsasən bizim eranın I əsrində Yerusəlimdən, Suriyadan xristian missionerləri, apostollar və onların şagirdləri Albaniyaya gələrək burada xristian icmaları yaratmalarına, özünə istinad edərək hələ IV əsrdək Albaniyada xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə qalxmasına səhifələr ayırır (s. 523-564), halbuki o, bu barədə əvvəlki (1986) üzdənirəq əsərində (s. 153-181) ətraflı bəhs etmişdir.

F.Məmmədova yazır: «Nazareylər yəhudilər idilər və onlar Xristosu ədalətli şəxs hesab edir, onu Allahın oğlu sanırdılar, İsus-Xristosun dindar adam kimi xristian dininin qəbul edilməsi mərasimində («Xaç suyuna salma») Müqəddəs Ruhun gücünü mənimsəməsi xristian yəhudilərin (nazareylərin) ən qədim adətlərində ifadə olunmuşdur». Daha sonra o, IV əsrə qədər nazareylərin Albaniyada mövcud olmasını qeyd edir (s. 523), bununla e.ə. I və b.e. I əsrində Albaniyada – Azərbaycan ərazisində yaşayan ilk tatlar içərisində itirilmiş yəhudi nəslinin varislərini axtarır (yenə orada). F.Məmmədova I-II əsrlərdə qədim Suriya və Mesopotamiyada yaşamış arameylərin xristianlığı Ermənistanda (s. 530), şərqdə yayma-

ları, bu cərəyanın Faddey, Apostol Varfolomey və Qriqor ilə əlaqəsindən bəhs edir, bir az da irəli gedərək Atropatenaya üz tutur, buradakı apostol başlanğıcı olan xristian kilsələrinin olduğunu fərqlə oxucuya çatdırmağa can atır. Buradan da müəllifin Azərbaycanın cənubunun da (Atropatenanın – S.M.) «Böyük Ermənistan»ın tərkibinə qatması fikri aydın olur. Lakin Fəridə Məmmədovanın S.Orbeliyə (XIII əsr) əsaslanaraq apostol Varfolomeyin missionerliyinin Ermənistanda deyil, Syunik və Albaniya ilə bağlı olmasını, Albaniyada yepiskopluğun yaradılmasını, Varfolomey və onun xələfi, yepiskop Faddey-Yelisey tərəfindən Albaniyada xristianlığa aid ənənəvi tədbirlərin keçirilməsini və təbliğini, Kişdə ilk yepiskop kafedrasının yaradılması və indiyə qədər qorunmasını, arxeoloji axtarışlar vaxtı I əsrə aid unikal apostol kilsəsinin aşkar edilməsi barədə danışması, xristianlığın Albaniyada Ermənistandan tez yayılmasını önə çəkməsi, bu dinin Albaniyaya haradan daxil olmasını, Alban katolikoslarının tarixini, Veselen, Xalkidon, Yerusəlim kilsələri arasında gedən dini ideoloji mübarizəni izləməsi, indiki şəraitdə Azərbaycanda qanunsuz yaranan di-

ni qurumların (vəhhabilər və s.) tarixini və fəaliyyətini tədqiq etməsi və Azərbaycanda missioner rolunu oynamağa bərabərdir. Həm də bunların hamısı müəllifin ikinci kitabında, lazımsız olsa da, deyilmişdir (müq. et: s. 153-181 və s. 523-565).

Bizim ölkədə başqa dinlərə tolerantlıqla yanaşılır, lakin xristian aləmi Məhəmməd peyğəmbərin karikaturasını çəkib təhqir etdikləri indiki vaxtda F.Məmmədova Azərbaycanda xristianlığı təbliğ edir, bütöv Azərbaycan türklərini öz «köklərinə» qayıtmağa çağırır.

F.Məmmədova yazır: «Müqəddəs apostol Varfolomey Qafqaz Albaniyasına yola düşdü, burada çarlara, şəhər sakinlərinin çoxuna ailələri ilə birlikdə xristianlığı qəbul etdirdi. Lakin bütpərəst kahinlərin təhriki ilə çarın qardaşı müqəddəs (Varfolomeyin) apostolun Albane (və ya Albanopol, indiki Bakı) şəhərində tutulub başısaşığı çarmıxa çəkilməsi barədə əmr verdi» (s. 533). Başısaşığı çarmıxa çəkmək və Bakının adına aid faktlar ciddi araşdırılmalıdır, çünki, bəzi tədqiqatçılar Bakının adını Qaytara (Qanqara), Albana, Baruka ilə eyniləşdirirlər (ASE, cild 1, s. 550; bax: Ашурбейли С. Очерк истории средневе-

кового Баку. Баку, 1964, с. 35-40). F.Məmmədova yazır: «314-cü ildə Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etdi. O, monoteist xristianlığın köməyi ilə müxtəlif dilli əhalisi olan dövləti birləşdirib Zərdüştilik İranına qarşı çıxmaq istəyirdi» (s. 537). Müəllif sözünə davam edərək əlavə edir ki, Sasanilərin köməyi ilə monofizit təriqəti Ermənistanda və Albaniyada bərqərar olmuşdu. Axı, İran şahı II Xosrov 614-cü ildə monofizitliyi onun hakimiyyəti altında olan İranın və Qafqaz xristianlarının və işğal etdiyi Bizansın Şərqi əyalətlərinin rəsmi dini elan etmişdi (s. 547). Eyni zamanda müəllif heç nə olmamış kimi, öz əksinə gedərək, ziddiyyətli nəticəyə gəlir: «qeyd edildiyi kimi, ehkam Alban kilsəsi, həmçinin gürcülər daim monofizitliyin mövqeyində deyildilər. Mərkəzi Qafqazda Sasanilərin siyasi təsirinin çökməsi monofizitlərin kilsə hegemonluğunun çökməsi ilə müşayiət olunurdu» (s. 552).

Müəllif monofizit (bir mahiyyətli) və diofizit (yəni Xristosun ikili ilahi mahiyyəti) məsələlərini izah edərək belə qənaətə gəlir ki, VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Zaqafqazı (Cənubi Qafqazı – S.M.) istila etdikdən sonra Alban kil-

səsi ərəblərin təzyiqi altında və erməni kilsəsinin fəal köməyi ilə diofizitliklə əlaqəsini kəsdi. Ərəb xilafəti onun tabeliyində olan xristian əhalisinin fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün onların içərisində Bizans imperiyasının diofizit etiqadı müqabilində monofizitliyi müdafiə etməyə başladı. Diofizit-pravoslav etiqadlı Alban kilsəsinin ünvanına çatdırılan məlumatlara münasibət bildirən xəlifə Alban kilsəsinə monofizit elan edərək, 705-ci ildə onu iyerarxiya baxımından monofizit erməni kilsəsinə tabe etdi (s. 553). Müəllif bununla da albanların qriqoryanlaşması və erməniləşməsinin başlanmasını, ya görmək istəmir, ya da bilərəkdən «kitab»ının səhifələrinə çıxarmır.

F.Buzandın IV əsrdə Naxçıvan və Qoxtn (Fəridə Məmmədova səhvən Qaxtan yazır – S.M.) haqqında məlumatlarını təhlil edərək müəllif göstərir ki, Sasani qoşunu Vağarşapat, Yervandaşt (əslində Yervandaşad və ya Yervandadaşt – S.M.) (Zarehavan, Zarişat, Van) Naxçıvanı da yerlə-yeksan edib, oradan digər əsirlərlə «2 min erməni və 6 min yəhudi ailəsi» apardılar (s. 269).

F.Məmmədova bu barədə də ziddiyyətli fikirlər irəli sürür. O, yazır: «bu vaxt Naxçıvanda

erməni əhalisi az idi». İkinci, bu dövrdə F.Buzandın Naxçıvanın erməni şəhəri olması barədə heç nə demədiyini bildirir. Əgər belədirsə, Naxçıvanda 2 min erməninin olmasını qabarıq verməyə ehtiyac varmı? Göründüyü kimi, F.Məmmədova mənbənin özünə müraciət edə bilmədiyini üçün özü də onların içərisində itib-ətməmişdir. Həm də bu fikir müəllifin addımbaşı təkrarladığı «Qafqazı ermənilərdən təmizləmişəm» konsepsiyasına daban-dabana ziddir.

F.Məmmədova I-II əsrlərdə Naxçıvan əhalisinin mədəni-etnik tərkibini təhlil edərək, bir qədər də irəli gedir. Burada ermənilərin deyil, marların-kürdlərin yaşadığını göstərir (s. 268).

Müəllif əsər boyu Naxçıvanı Albaniyaya daxil etməyə çalışır. Lakin tarixi və ərazi baxımından o heç cür Albaniyaya daxil ola bilməzdi. Fəridə Məmmədova Qoryuna və M.Xorenasiyə istinad edərək Maştosun Qoxtnda missioner fəaliyyətini 2 mərhələyə bölür: Maştosun erməni yazısını kəşf etməyə qədər incilin şifahi yayılması dövrü, ikinci, əlifbanın kəşfindən sonra xristianlığı yayması. O, Z.Aleksidzenin xəritəsinə istinad edərək bu fikri təkzib etsə də, bir qədər aşağıda

Maştosun Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyada eyni səviyyədə xristianlığı yaymasını təsdiq edir (s. 270). Sonra isə Stepanos Orbeliyə istinad edərək I-VI əsrlərdə Qoxtn və Naxçıvanın Zəngəzura daxil olduğunu israr edir ki, bu da düzgün fikir deyil. O, hətta Syuniki və Atropatenanı da Vaspu-rakana aid edir. Albaniyanın siyasi müstəqilliyi bərpa olunandan sonra Qoxtn və Naxçıvanın Albaniyaya verildiyini, Araz çayının sərhəd müəyyən edildiyini yazır (s. 270). Göründüyü kimi, tədqiqatçı tarixən Atropatenanın tərkibində olan Naxçıvanı ermənilərin xeyrinə Albaniyanın tərkibinə qatır.

F.Məmmədova bir qədər aşağıda anlaşılmaz belə bir cümlə işlədir: «X-XI əsrlərdə kürdlər Naxçıvan-Arran əmirliyi, başqa sözlə, Şəddadilər dövləti yaratdılar» (s. 652). Lakin E.Zambaur, S.Len-Pul və K.Bosvortun yazdıqları müsəlman sülalələrinin şəcərə cədvəllərini və V.Minorski, V.Bartold, M.Şəriflinin əsərlərini nəzərdən keçirərək Naxçıvanda kürdlər tərəfindən belə bir əmirliyin yarandığına təsadüf etmədik.

Bu fikir hazırkı məqamda erməni təhrifçilərinə dəstəkdir. Müəllif Stepanos Orbeliyə isti-

nad edərək Naxçıvanı Syunik vilayətinin mərkəzi hesab edir, köklü səhv edərək onun cənub sərhədinin Vaspurkanın şimalı ilə qarışdığını göstərir. Həmçinin, müəllif A.Ayvazyanın «Naxçıvanın tarixi memarlıq abidələri» adlı əsərini guya tənqid edərək Naxçıvandakı tarixi abidələrin albanlara məxsus olduğunu, 1836-cı ilə qədər müstəqil Alban kilsəsinə və Alban katolikosluğuna tabe olduğunu bildirir. Əlbəttə, bu absurd fikirdir. AMEA müxbir üzvü V.Əliyevin başçılığı ilə 40 ildən artıq Naxçıvanda aparılan arxeoloji qazıntılar vaxtı Alban kilsəsinə, albanlara aid bir dənə də olsun tarixi abidə, maddi-mədəniyyət nümunəsi üzə çıxarılmamışdır. Müəllifin bu xətti isə Qarabağ kimi Naxçıvan ərazisinə iddia edən ermənilərə verilmiş növbəti dəstəkdir. O, bununla S.T.Yeremyan, Q.Svazyan, A.Mnasakanyan, Q.X.Sarkisyan, B.Ulubabyan, A.Abramyan və b. erməni tarixçilərinə haqq qazandırır.

F.Məmmədova V əsr müəllifi, Maştosun tələbəsi Qoryunun fikrinə istinad edərək yazır: «Mesrop Maştos Albaniyaya gələrək onların əlifbasını bərpa elədi» (s. 13). Əvvəla, bütpərəstlik dövründə albanların özlərinə məxsus dili vardı.

Albanların yazısı təzələndikdən sonra onların bir qisminin xristianlığı qəbul etməsi üçün dini kitablar alban dilinə tərcümə edilmişdi. Deməli, Mesrop Maştosa qədər, əlbəttə, əgər tarixdə belə bir şəxs olubsa, alban əlifbası vardı. Alban Beniamin Qarqarçay sahilində məskən salan türk qarqarlar içərisinə gələrək, onlarla ünsiyyətdə olmuş, boğaz səslərini yazıya alaraq, həmin səs tərkibi əsasında alban əlifbasını yaratmışdır. Buna «qarqar» dili də deyirlər. «Alban əlifbasını Mesrop Maştos yaratmışdır», – deyən müəllif erməni alimlərinin «sizin əlifbanız olmamışdır» fikrinə haqq qazandırır. Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən qarqar və heftal türk tayfalarının (ağ hunlar) Mərkəzi Asiyadan bura köçürülmələrini, Arsvaqenin hakimiyyəti dövründə əlifbanın qarqar dili əsasında tərtib olunmasını F.Məmmədovanın ilk qaynaq kimi söykəndiyi M.Kalankatyuklu da təsdiq edir (bax: AT, s. 132, qədim erm. dilində).

Alban tarixi əlyazmasının taleyindən danışan müəllif XVIII əsrdə Alban katolikosu Polşa erməni Nersesin Konstantinopola göndərməsini və əsərin orada çap olunmasını xahiş etməsini, albanların guya 1226-1342-ci illərdə Hetumi Ki-

likiya dövləti yaratmaları F.Məmmədovanın «kəşflərindən» biri kimi verir. Həm də albanlar az qala Konstantinopolu da idarə edirmişlər, Kipr də Albaniyaya daxil imiş. Müəllif M.Kalankatyukluya istinad edərək (III, 21 və 22) VIII-X əsrlərdə Albaniyanın cənub-qərbində Qars və Ərzrum bölgələrində Baqratilər dövlətinin yarandığını göstərir (s. 389). M.Kalankatyuklunun Moskva nəşrində (1860) belə fikir yoxdur. Şübhəsiz, müəllif ruscaya tərcümədən istifadə etmişdir. F.Məmmədova yazır: «XVIII-XIX əsrlərə qədər gürcü və alban nəslindən fərqli olaraq erməni knyaz nəslə Qafqaz ərazisində olmamışdır. Onlar Kiçik Asiya və Şərqi Anadoluda məskun idilər» (s. 406). Belə olduqda M.Kalankatyuklunun erməni Baqratilər dövlətinin varlığı haqda fikirlərini «Alban tarixi»-nə daxil etmək nə qədər məqsədəuyğundur və ümumiyyətlə buna ehtiyac varmı?

Saxtakar erməni tarixçiləri ilə siyasi və ideoloji mübarizənin indiki vaxtında Kilikiyanın Alban dövləti adlandırılması hansı məqsədləri güdür və bu mövqə bizim tariximizə nə verir, əksinə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə xələl gətirir. Həm də, heç bir elmi arqumentə söykən-

məyən bu iddia, müəllifin türk xalqına olan qeyri-səmimi münasibətindən irəli gəlir.

F.Məmmədova yazır ki, guya X əsrin 80-ci illərindən etibarən müstəqil feodal hakimlərinin mərkəzi Naxçıvan çarlıqlara bölünmüşdü (s. 271). «Naxçıvan ərazi baxımından həmişə Syunikə daxil olub (s. 272)». Bu isə ermənilərin dəyirmanına su tökməkdir.

F.Məmmədovanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə aid fikirləri rus şovinistlərinin və İran fundamentalistlərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. O, Səfəvi dövlətini İran dövləti adlandırır (s. 105). Burada bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Alban dövləti e.ə. IV- b.e. VIII əsrindən o tərəfə keçməmişdir. Ayrı-ayrı knyazlıqlar isə IX əsrə qədər qalırdı. F.Məmmədova isə kilsə tarixini dövlətçilik tarixi ilə qarışdırır. V əsrdə Alban, 705-ci ildə Partav (Bərdə) kilsələrinin **alban dilində** ona çatmış yazılarının tarixini 1836-cı ilə qədər izləməyə çalışır və bir dənə də olsun alban dilində yazı nümunəsinin açılışını vermir. Verə də bilməz. Bundan əlavə, XI əsrdən sonra Alban knyazlığından danışmaq artıqdır.

F.Məmmədova S.X.Hovanesyana istinad

edərək, Aquen məclisinin yanlış olaraq 488-ci ildə çağırıldığını deyir. Məlumdur ki, Aquen məclisi 493-cü ildə III Vaçaqanın hakimiyyətə gəlməsindən, Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin bərpaından sonra çağırıla bilərdi. Vaçaqan isə 493-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş və 498-ci ildə məclisi çağıraraq məlum kanonlar (qərarlar) qəbul etmişdir. Müəllifin fikrincə, II Tiqran imperiyasının çökməsindən sonra (e.ə. I əsrdən 428-ci ilə qədər) erməni tarixi demək olar ki, olmamışdır. F.Məmmədova bir qədər aşağıda yerli hakimlərin idarə etdikləri iki Ermənistan olduğunu göstərir: Qərbi Ermənistan və Fars Ermənistanı (s. 114). Beləliklə, o, Şərqi Anadolunu Qərbi Ermənistanına daxil edərək, ermənilərin ərazi iddialarını təsdiq edir, reallaşdırır və onlara siyasi haqq qazandırır. Xeyirxahlıq edərək Albaniya əhalisini avtohton, oturaq əhali adlandırmaqla, onları qafqazdilli və farsmənşəli hesab (s. 114-115) edir.

F.Məmmədova Z.Aleksidze haqqında ürək dolusu danışır və onun dediklərini sensasiya, kəşf adlandıraraq XIX əsrdən etibarən Alban kilsələrinin erməni kilsələrinin güclü təsiri altına düşdüyünü iqrar edir. Aleksidze isə bu hadisənin VIII

əsrin 20-ci illərində baş verdiyini, diofizit ədəbiyyatın yandırılması, monofizit Albaniyaya keçməsinin varlığına son qoyulmasını göstərir və bütöv Albaniyanı xristianlaşdırır. D.Musxelişvili kimi, o, da Şimal-qərbi Azərbaycanı Gürcüstana qatır (s. 117). F.Məmmədova Z.Aleksidzenin bu «dəyərli» fikirlərini bir qədər aşağıda təkrar edir (s. 148).

Fəridə Məmmədova ürək yanğısı ilə yazır ki, çoxlu etnoslardan fərqli olaraq tarixi vətəni erkən itirmiş erməni xalqı IX-XIV əsrlərdə Qərbdə yeni torpaqlar aramağa başladı və öz dövlətini genişləndirdi... (s. 120). Belə qəti fikir irəli sürən tarixçinin azərbaycanlı-türk olmasına inanmaq olmur. Müəllif hər dəfə çox əzab və ürək ağrısı ilə 387-ci ildə Ermənistanın Bizansla İran arasında bölüşdürülməsini göstərir.

Ümumən, F.Məmmədova «kitabında» və müsahibələrində e.ə. II-I minilliklərdə «Böyük Ermənistan»ın mövcud olduğunu təsdiq edir. Lakin mən bu məsələ ilə bağlı araşdırma aparın tədqiqatçıların, xüsusilə S.T.Yeremyan (Ermənistan ilk feodalizm dövründə, c. II, İrəvan. 1984, erməni dilində); Q.Kyborbok («IV-VI əsrlərdə

Roma Ermənistanı və Roma satraplığı». Gönqsbərq, 1900, Nurşuanın tərcüməsi, Vena, 1914, s. 16-30»), N.H.Baynes (Rome and Armenia in the IV century, // English historical Revue, 25 (1910), p. 624-643), H.H.Manandyan (Erməni xalqı tarixinə tənqidi baxış, II c., I hissə, İrəvan, 1957, s. 233-237); C.Tumanof (Studies in Christian History, Georgetown 1963, c. 152, izah, 6); H.Asturyan (Ermənistan və Roma siyasi münasibətləri. Venesiya, 1952, s. 317-320); M.Ormanyan («Azqabadum», §172, s. 247); İ.Doise (Le partage del Armenie sous Theodose 1er “Revue des Etudes anciennes” (Bordeaux), t. 47, 3-4, 1945, s. 274-277); Noldeken (Aufsatz zur Persischen Geshichte, Leipzig, 1987, c. 103); J.Markvartin (Südar men tien und die Tigrisqullen, c. 126) əsərlərinə müraciət etdim və burada müxtəlif tarixlərə təsadüf etdim: 384, 385, 387, 389-390. 1978-ci ildə bu haqda mövcud mənbə və ədəbiyyatı təhlil edərək E.L.Danielyan F.Buzand, M.Xorenasi, G.Parpesinin məlumatları əsasında Ermənistanın bölgüsünün guya 385-ci ildə olduğunu müəyyənləşdirir. Bu bölgü ilə guya Arşaq Ermənistanın romalılara verilən qərb his-

səsindən, III Şapur isə III Xosrovun (385-388) xeyrinə ölkənin İrana verilən şərq hissəsindən uzaqlaşırırlar. E.Danielyanın bu fikrini H.Asturyan, Leo, J.Duaz təsdiq edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, bölgü ilə bağlı ikinci dərəcəli məsələlərin qaydaya düşməsi 389-cu ilə qədər davam etmişdir. 385-387-ci illərdə isə III Arşaq Ermənistanın Şərq hissəsini idarə etmişdir (bax: E.L.Danielyan. Ermənistanın bölünmə tarixi – 387, yoxsa – 385. //TFJ, 1980, s.203-214). Göründüyü kimi, bu bölgünün tarixi ilə bilavasitə məşğul olan tədqiqatçılar arasında da vahid fikir yoxdur. Buradan da bu nəticəyə gəlirik ki, belə bir bölgü olsaydı, dəridən-qabıqdan çıxan erməni tədqiqatçıları «Böyük Ermənistan»ın olduğunu sübut etmək üçün müqavilənin əslini mütləq göstərərdilər. Deməli, «Böyük Ermənistan»ın İran-Bizans arasında bölünməsi haqqında deyilənlər F.Məmmədovanın dedikləri sayəğı uydurmadır.

450-451, 482-484-cü illərdə Albanların sasanilərə qarşı mübarizəsini Cənubi Qafqaz xalqlarının birgə mübarizəsi kimi qələmə verir. Bu fikir də F.Məmmədovanın tarixşünaslığımızın indiki mövqeyindən xəbərsiz olduğunu göstərir. O,

həm də 450-451-ci illərdə Vardan Mamikonyanın sasanilərə qarşı Şərqi Ermənistanda vuruşduğunu göstərir və 591-ci ildən etibarən isə onun bu ərazinin hakimi olduğunu önə çəkir. Əvvəla, Şərqi və Qərbi Ermənistan istilahi erməni tarixçilərinin uydurmasıdır. Bu haqda M.Zulalyan «XVI-XVIII əsrlərdə Qərbi Ermənistan», İrəvan, 1980, erməni dilində; M.Nersisyan, R.Saakyan «Геноцид армян в Османской империи». Ереван, 1983 və b. dönə-dönə yazmışlar. İkincisi, müəllif bilməlidir ki, V.Mamikonyan II Yezidgerdə qarşı mübarizəni onun dediyi kimi, Şərqi Ermənistanda yox, Albaniyada, Azərbaycanın Şimalında aparırdı.

F.Məmmədova yazır: «II Tiqrən Qərbi və Şərqi Ermənistanı birləşdirdikdən sonra Ermənistan tərəfdən güzəşt edilmiş 70 vadini işğal etdi. C.Makvarta görə, bu vadilər Atropatenanın şimal-qərbində yerləşən, II Artəşes tərəfindən fəth edilən vilayətlər idilər» (s. 275). Göründüyü kimi, müəllif yenə də Qərbi və Şərqi Ermənistandan bəhs edir və kitaba əlavə etdiyi xəritələrdə bu vilayətlər lokalizə edilmir.

F.Məmmədova Y.Manandyana istinad edərək yazır ki, e.ə. 70-ci illərdə II Tiqrənin vaxtında

ermənilərin «əsl» torpaqlarından əlavə, **Atropatena**, Şimali Mesopotamiya, Korduena, Suriya, Adiabena, Finikiya, Şərqi Kilikiya da Ermənistanə daxil idi (bax: s. 274-275, xəritə, 2). Halbuki, II Tiqran Lukull və Pompey tərəfindən məğlub edildikdən sonra onun dövləti devrildi və e.ə. 66-cı ildə Pompeylə Tiqran arasındakı anlaşmaya görə Pompey Şimali Mesopotamiya, Korduena istisna olmaqla, onun nəslə knyazlığını saxlayaraq, işğal etdiyi torpaqları II Tiqranın əlindən aldı. Beləliklə, Ermənistan dövləti onun dağlıq hissəsinin hüdudları ilə məhdudlaşdı. F.Məmmədovanın təbirincə desək, – Армянское нагорье, Ermənistan dövlətinin tərkibində qaldı (s. 275-276). F.Buzandın sözlərinə görə isə hələ e.ə. 66-cı ildə Ermənistan bütün işğal etdiyi ölkələrə yiyələnməkdən məhrum olunmuşdu. Müəllif isə bu zaman Ermənistanın mövcudluğunu israr edərək Türkiyənin dağlıq hissəsinin Ermənistanın idarəsində olduğunu iddia edir. Göründüyü kimi, F.Məmmədova məqsədyönlü olaraq indiki Türkiyə ərazisini Ermənistanın dağlıq hissəsi kimi göstərərək kitaba əlavə etdiyi xəritə ilə bu fikri təsdiq edir (bax: Xəritə 2) Həmin xəritə isə yu-

xarıda qeyd olunduğu kimi, S.Yeremyanın xəritəsi ilə eynidir (müq. et: Армения в период раннего феодализма. Т. II, Ереван, 1984, əlavə edilmiş xəritə, 1).

F.Məmmədovanın üzdənirəq kitabını və rəqlədikcə Azərbaycan xalqının tarixini yox, mövcud olmamış «Böyük Ermənistan»ın sosial-iqtisadi, siyasi tarixini, sərhədlərini görürük. Məsələn, erməni xalqının siyasi taleyi haqqında düşünən müəllif yazır: «Məlumdur ki, e.ə. 66-cı ildən sonra II Tiqranın varisi II Artavazdın vaxtında Ermənistan özünü Roma xalqının «dostu və müttəfiqi elan etməyə məcbur oldu». Bu da faktiki olaraq Romadan tamamilə asılılıq demək idi» (s. 278) və yaxud numizmatik məlumatlar əsasında e.ə. 30-20-ci illərdə Ermənistanın romalıları tərəfindən işğalı önə çəkir, məğlub olmuş Ermənistanın öküz şəklində alleqorik və ya gənc çar kimi verilməsini, əsir alınmış, əlləri və qolları bağlı erməni əsgərinin diz üstə çökərək imdad istəməsini təsvir edir. O, Q.Melikişiviliyə istinad edərək e.ə. I əsrdə Ermənistanın Roma imperatoru Avqust tərəfindən Atropatena hakiminə verilməsini (s. 279) daxili əzabla qələmə alır.

F.Məmmədovanın yöndəmsiz və məntiqsiz iqtibaslarından belə qənaətə gəlmək olar ki, «Böyük Ermənistan»ın sərhədləri Atropatenaya qədər uzanırdı və öyrənilən zaman kəsiyində sonuncunu Atropatena çarları idarə edirdilər. O, hətta «bu sərhədi Təbrizdən də şimal-şərqə, təxminən Ərdəbilə kimi uzatmaqla, əslində ermənilərin həmin ərazilərə olan iddialarına haqq qazandırır. Həqiqətdə isə bu ərazilər, xüsusilə də Qafqaz Albaniyasının Kaspiana vilayəti həmin dövrdə ermənilər tərəfindən sadəcə zəbt olunmuşdu. Bu isə göstərilən ərazilərin «Böyük Ermənistan»a daxil olmasını qətiyyənlə bildirmir» (bax: V.Piriyev. Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006, s. 36-37).

Müəllif b.e. 115-117-ci illərində I Trayanın hücumları vaxtında zərb edilmiş pullar üzərində Ermənistanın istila edilməsi, erməni dövlətinin Roma imperatorunun ayaqları altında alleqorik şəkildə qadın obrazında təsvir edilməsini başa düşmür, şübhəsiz, bu erməni çarının siyasi istismarını göstərirdi. II əsrin 60-cı illərində Mark Avrelın və Lyusiya Veranın sikkələrində də, həmçinin Ermənistanın hərbi əsir olaraq qadın ob-

razında təsvir edilməsini, hətta erməni çarı Papın (369-374) vaxtında Ermənistanın Roma imperiyasına vergi verməsini yazır (s. 280). Məlumdur ki, Ptolomeyin dövründə Roma imperiyasının şərq sərhədləri Atropatena və Albaniyaya qədər gəlib çatırdı. Bundan əlavə, Roma imperiyasının şərq vilayətlərinin inzibati quruluşuna görə bura daxil olan ərazilər müstəqil olmamış və Roma canişinləri tərəfindən idarə edilmişlər. Ona görə də bu dövrdə müstəqil dövlət kimi təsvir edilən «Böyük Ermənistan»ın mövcud olmasından söhbət belə gedə bilməzdi. E.ə. 190-cı ildə Maqnezi döyüşündən sonra selevkilər (Suriya) padşahlığı parçalandı, II Antiox məğlub oldu və selevkilərin müstəqilliyinə son qoyuldu. Selevkilərin ərazisində yunan canişinləri müstəqilləşib, özlərini padşah (hökmdar) elan etdilər. Onlardan biri Artaksiya adlı canişin I Artəşes adı ilə özünü Suriyanın ərazisində yenidən yaranmış «Ermənistan» çarlığının hökmdarı elan etdi. III Pun müharibəsindən sonra romalılar selevkilər ərazisində yaranmış padşahlıqların mövcudluğuna son qoydular. Elə bu zaman tədricən Roma ilə ermənilərin ittifaqı yarındı və nəticə etibarilə Roma-Parfiya münas-

ibətlərinin kəskinləşməsi Romanı Şərqi vilayətlərində sosial dayaq axtarmağa vadar etdi. Belə bir vaxtda əsrlər boyu Roma dövlətinin tabeliyində olan, ondan maliyyə yardımı alan ermənilər II Tigran başda olmaqla Romaya dayaq oldular.

F.Məmmədovanın əsərinin mühüm cəhətlərindən biri də Ereti ərazisini azərbaycanlı-gürcülərin ata-baba yurdu hesab etməsidir. O, yazır: «Beləliklə, tarixi Ereti Azərbaycan və Gürcüstan əhalisinin ata-baba ərazisidir» (s. 293).

F.Məmmədova gürcü salnaməsi «Kartlis Sxovreba»ya istinad edərək tarixi coğrafiyanın mütəxəssisi kimi, V-VII əsr sərhədlərinin cızılmasında ciddi qüsuralara yol verir. V əsrdə Kambisenanın bir hissəsi olan Eretinin (müəllifə görə, Vaxuşti Baqratonininin lokalizəsidir), İori və Alazan çayları arası ərazisi ehtimal ki, İberiyanın tərkibinə daxil idi (s. 306) və buradaca Albaniyanın şimal sərhədlərinin dəyişilməz qalmasını göstərməklə oxucunu çaşdırır.

F.Məmmədova bu mövqedən çıxış edərək V-VI əsrlərdə Alban kilsələrinin gürcülərlə ittifaqda diofizitliyi müdafiə etmələrini qeyd edir. D.Muxelişvilinin «VII əsrdə Kambisenanın əha-

lisi qarışıq olmuşdur» fikrinə düzəliş verməyə çalışmış müəllif bu etnik prosesin yalnız VIII-IX əsrlərdə olması mülahizəsini irəli sürür və buna qədər Kambisenanın Albaniyaya məxsus olduğunu bildirir. Təəssüf ki, alban və gürcülərin burada qarışıq yaşamaları fikrini, dövrün heç bir mənbəyi təsdiq etmir.

F.Məmmədova kitabına III-IV əsrlərə aid xəritələri əlavə etdiyi halda (bax: xəritə, 6-9), mətnə isə III əsrin tarixi coğrafiyasına aid mənbələrin mövcudluğunu göstərir (s. 306). Bəs göstərdiyi xəritə nəyin əsasında tərtib olunmuşdur? Müəllif IV əsrə aid xəritədə M.Kalankatyuklu, P.Buzand və «Erməni coğrafiyası»na istinad edərək əzabkeş erməni kimi «371-ci ildə sərkərdə Müşəğin erməni çarına qarşı çıxanları əzməyə başladığı»nı fərəh hissi ilə qeyd edərək, onun işğal etdiyi ərazi sırasında İberiya və Albaniyanın vilayətlərini – Arsax, Uti, Sakasen və Paytakaranı da göstərir. Düzdür, bu dövrdə istila etdiyi torpaqlardan Ermənistanın məhrum edildiyini, P.Buzanda mənfə münasibətini bildirir, bir qədər aşağıda bütün Anadolunu «Ermənistanın dağlıq hissəsi»nə qatır (s. 305, xəritə, 9).

F.Məmmədova bir çox hallarda Azərbaycanın ermənilərlə əlaqələri tarixini tədqiq edənləri ittiham etdiyi halda, özü M.Kalankatyukluya istinad edərək bu barədə yazır ki, Albaniya otlaqları ilə o qədər məşhur idi ki, ermənilər öz sürülərinə otlaq axtarıb qışlamaq üçün bu torpaqlara gəlirdilər (s. 310).

Paradokslardan biri də odur ki, F.Məmmədova Albaniyada şəhərlərin siyasi strukturundan bəhs edərkən, onların öz yerli hakimləri tərəfindən idarə edildiyini qeyd edir. Lakin vətəndaşlıq hüququ qazanmış «hakim» istilahı əvəzinə («qorzaqal») erməni ifadəsini işlətməklə ilk orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, dini, ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi olan Bərdənin və Albaniyanın digər şəhərlərinin ermənilərə mənsub olmasını təsdiq edir (s. 315). Beləliklə də Azərbaycan tarixinə böyük zərbə endirərək, onu təhrif edir.

Bununla yanaşı, müəllif qədim Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Dərbənd haqqında mülahizə irəli sürərkən Qafqazda həmin şəhərin «Şərqi baş xristian mərkəzi kimi tanındığını» (s. 319) bildirir. Bununla o, yenə də xris-

tianlığın təkcə Arsaxda deyil, bütün Azərbaycan-
da yayıldığını təkrar edir.

Halbuki tanınmış arxeoloq İlyas Babayev Qafqaz Albaniyası şəhərləri haqda yazılı mənbələrlə təsdiq olunan arxeoloji, numizmatik materiallar əsasında problemlə bağlı öz sözünü demişdir və bu faktların təhrif olunmuş halda yenidən oxucuya təqdim edilməsinə ehtiyac yoxdur.

F.Məmmədovanın kitabında ermənilərin xeyrinə qəribə məntiqlər irəli sürülür. O, VI əsrdə Alban knyazlığının İran monarxiyası tərəfindən məhv edildiyini (s. 333), sonradan isə knyazlığın gah IX-X, (s. 299), gah XIII-XIV, gah da 1836-cı ilə qədər yaşadığını göstərir. Müəllif, Alban arşaqiləri haqqında danışarkən yazır: «Erməni çarı Valarşaq Aranı ölkənin şimal-şərqinin...Kür adlanan hissəsinin canişini təyin etdi...» (s.333). Yeri gəlmişkən, M.Kalankatyuklu Valarşı parfiyalı hesab edir. Bu fikirlə o Aranın arşaqilərə və Syunikin Sisak nəslinə mənsub olmasını demək istəsə də, ərazinin erməni çarları tərəfindən idarə edildiyini önə çəkir. Müəllif 10 nəfər Alban arşaqiləri sırasında Sanatrukun da adını çəkir. Sanatrukun Alban arşaqilərinin massaget qoluna mən-

sub olması fikri yeni deyil. Bu barədə H.Hyubşman, C.Markvart, N.Adons, S.Yeremyan, K.Trever, İ.Dyakonov, V.Minorski və b. yazmışlar. Bu fikir əsas etibarilə üç mənbədən qaynaqlanır. Strabonun məlumatına görə «Kaspiana Alban vilayəti idi» (XI, 4,5), orta əsrin məlum mənbələrində əyalətin mərkəzi Paytakaran (Beyləqan) şəhəri ilə eyniləşdirilir və Arazdan şimalda yerləşdiyi lokalizə edilir. Movses Xorenasinin məlumatına görə erməni çarı III Trdatın qohumu Sanatruk Paytakaranı idarə edirdi. Movses Dasxuransi və Gəncəli Kirakos bu Alban knyazını massaget çarı Sanasenlə eyniləşdirirlər.

F.Məmmədova Sanatrukun vaxtında da Qriqorisin Albaniyada – maskutlar elində xristianlığın yayılması, kilsələr tikdirməsi, onların bərpa edilməsindən danışır, əlavə edir ki, o, Qriqoris **«maskutların Sanasen Arşaqi çarının düşməsinə gəldi. Çünki, onların və ermənilərin çarı eynimənşəli, eyni nəsiləndən idilər»** (s. 336).

Müəllif M.Kalankatyukluya istinad edərək, çar Şapurun məsləhəti ilə Alban knyazı Sanatrukun 30 minlik qoşunla Ermənistanı yürüşünü, Oşakan yanında ermənilərlə döyüşünü, M.Xore-

nasiyə görə, ermənilərin qələbəsini təsvir edərək tarixi baxımdan bunu düzgün hesab edir (s. 341-342) və belə bir məntiqsiz nəticəyə gəlir ki, erməni qüvvələrinə qarşı duran albanlar idilər, heç şübhəsiz, onlar da məğlub olmalı idilər (s.336). Bu cümlələrdə erməni ruhu həm ziddiyyət, həm də diqqəti çəkir.

F.Məmmədova kitabın III fəslini (IV-XIV) demək olar ki, ermənidilli tarixçilərin Ermənistan haqqında fikirlərinin şərhinə həsr etmişdir (s. 330-357). Sanatrukun 30 minlik qoşunla Ermənistanı hücumunu və onun variantlarını (M.Xorenasinin və F.Buzandın) ürək ağrısı ilə şərh edir (s. 341). Massaget çarı Sanesanın başçılığı ilə Şimali Qafqazın köçəri tayfalarının Ermənistanı hücumunu, Saatlı və Gəncəyə qədər bütün Ermənistan ölkəsini işğal etdiyini yazır (s. 342). Müəllif qeyd edir ki, erməni çarı Xosrov Ermənistanın patriarxı Vrtaneslə birlikdə Kovk ölkəsindəki Daryunk qalasına sığındılar, sonra Böyük Ermənistanın Mamikonyan nəslindən olan sərkərdəsi Vaçe hunlardan güclü ordu toplayıb Oşakan yanında Sanesanın ordusunu darmadağın etdi. Azsaylı ermənilər onları Balasıçı (Paytakaran) ölkə-

sinə qədər qovdular və böyük çar Sanesanın başını erməni çarına gətirdilər. Beləliklə, onlar çar Sanesandan və onun qoşunundan müqəddəs Qriqorisin intiqamını aldılar. Onlardan heç kəs sağ qalmadı (s. 342, 343). İqtibası şərh etməyə ehtiyac qalmır. Çünki, Ermənistan və erməni xalqı haqqında F.Buzandın və möhkəm söykəndiyi M.Kalankatyuklunun dediklərini şərh edən F.Məmmədovanın «Böyük Ermənistan» yaratmasına şübhə qalmır, həm də dediyimiz kimi, F.Buzand burada Alban sərkərdəsi Sanatrukla massaget-hun knyazı Sanesanı bir-birindən ayırd edə bilmir. Müəllif də ona istinad edərək burada qəribə bir mülahizə irəli sürür. O, yazır: «Sanesan tərkibində Paytakaran əhalisi – balasıçilər olmaqla çoxlu qoşunla il ərzində Ermənistana yiyələndi. Lakin onun qoşunu Yunan və İber qoşunu ilə birlikdə erməni sərkərdəsi Vaçe Mamikonyan tərəfindən əzildi» (s. 343). Göründüyü kimi, müəllif yenə də Alban sərkərdəsi Vaçeni erməni sərkərdəsi, bir qədər aşağıda isə I Vaçeni alban sərkərdəsi kimi təqdim edir (s. 345). Halbuki, bunların hər ikisi arşaqilər sülaləsinə mənsub olan albanlar idilər.

F.Məmmədova yazır ki, Sasanilərin xristian ölkələrinə: Albaniya, İberiya, Ermənistana olan siyasətləri stabil deyildi (s. 350), albanlar, iberlər və ermənilər dini ittifaqda idilər (s. 352). Bununla da, müəllif öz fikrinə sadıq qalaraq Albaniyanı bütövlükdə xristian ölkələri sırasına daxil edir. Həm də albanların siyasi müstəqilliyinin bərpa edilməsi uğrunda mübarizəsi tədqiqatçılara bəlli məsələlərdir. Müəllifin isə bu məsələlərin izahına səhifələr ayırması (s.350-357), bu mübarizədə erməniləri albanların müttəfiqləri kimi verməsi, milli ideologiyadan, tarixşünaslığımızın indiki mövqeyindən çox uzaqdır.

F.Məmmədova burada K.Treverə istinad edərək yazır ki, «Sasanilər məzdəkizmi zorla qəbul etdirməməyi öhdələrinə götürmüşdülər» (s.355) və bununla da vacib bir məsələni də dolaylı salmışdır. Halbuki, haqsızlığa, ədalətsizliyə, zorakılığa qarşı mübarizə aparan, insanlar arasında bərabərliyi təbliğ edən məzdəkilər siyasi cərəyan olaraq uzun illər, sasanilərin təqibinə məruz qaldılar, çoxları öldürüldü.

Müəllifin III Vaçaqanın Aquen məclisində qəbul etdiyi kanonun mənfi cəhətlərini, Arşaqi-

lərin son nümayəndəsi kimi Albaniyanın strateji mövqeyindən çıxış edərək, guya öz xarici siyasətində Dərbənd keçidində olan türk tayfalarının köçəri-səhra adamları ilə əlaqə saxlayaraq, Albaniyada hakim təriqət olan atəşpərəstliyi, bütərəstliyi məhv etməyə çalışması, öz nümayəndələrini Alban qapılarına göndərərək onların içərisində xristian dini qanunlarını təbliğ etməsi, onları dindəşlarına çevirməsi və s. məsələləri görməməsi ən azı siyasi korafəhmlikdir.

F.Məmmədova VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Girdiman vilayətinə yiyələnən Mehranla İran şahı II Xosrov Pərviz arasında olan ziddiyyətlərə, İran-Bizans müharibələrinə, ərəblərə qarşı döyüşlərdə Girdiman hökmdarı Cavanşirin sasanilərin müttəfiqi kimi çıxış etməsi, nəhayət, Nəhavənd döyüşündə məğlub olaraq Atropatenaya, sonra isə Albaniyaya qayıtması, az sonra keçmiş müttəfiqləri, indi isə rəqibləri sasanilərə qarşı vuruşması, Girdiman, Uti, Kambisenanı sasanilərdən təmizləməsi, Bizans imperatoru Konstanta müraciət edərək onun vassallığını qəbul etməsi, xəzərlərin (662, 664, 665-ci illər) Albaniyaya hücumları, Cavanşirin xəzər-

lərlə ittifaqı, Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməsi, xəlifə Müaviyə ilə münasibəti, Dəməşqə səfərləri (667-670), Varaz-Trdatın ölkəyə yiyələnməsi kimi məlum faktlar kitabın həcmi şışirdir.

Müəllif Alban sərkərdəsi və dövlət xadimi kimi oxucuya təqdim etdiyi Cavanşirin xristian dininin monofizit, atası Varaz-Qriqorinin isə diofizit etiqadını qəbul etdiyini, bundan sonra Alban kilsələrinin erməni kilsələrinə tabe edildiyini və Bizans imperiyasının təsiri altına düşdüyünü bildirir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, Cavanşir də atası kimi Albaniyada xristianlığın qızğın təbliğatçılarından biri olmuşdur.

Fəridə Məmmədova burada yanlış olaraq Gəncəni Atropatenanın mərkəzi şəhəri adlandırır (s. 358-367). Halbuki, Atropatenanın ərazisi şimalda yalnız Araz çayına qədər uzanırdı. Hökmdarların iqamətgahı Urmiya gölünün cənub-şərq sahilində yerləşən, indiki Marağa şəhərinin yaxınlığında olan Qazaka, ərəb mənbələrinə görə, Gəncə şəhəri idi və burada atəşpərəstlərin məbədi vardı. Müəllif onu Qayşavan (erməni variantı – S.M.) adlandırır və dolaşılıq salır. Həm də müəllif ulu Gəncəni xristian intibahının mərkəzi hesab

edir. Görəsən erməni tədqiqatçısı İrəvanımızı müsəlman intibahının mərkəzi hesab edər?

Albaniyanın etnik birliyini öyrənməyə çalışan F.Məmmədova onun tarixini Gürcü kilsəsinin tarixi kimi, Yerusəlim kilsəsi ilə, erməni kilsəsinin tarixini ellin Osroeni və ellin Kappadokiyası ilə bağlayır (s. 380). Ərazi və dövlət birliyindən danışan müəllif Babəkin ölümünə fitva verən Səhl İbn Smbatı erməni kimi yox, Alban çarlarının nümayəndəsi kimi təqdim edir, onun məlum fəaliyyətindən danışır və etnik birliyi XV əsrdə yaranmış Qarabağ mülklərlərində axtarır (s. 381). Halbuki, İ.P.Petruşevskinin fikrincə, «mülk» sözü ilkin mənada «çar» demək idi. İslamın ilk dövrlərində dünyəvi hakimiyyətə malik olan, lakin imamlıq hüququ daşımayan qeyri-müsəlman hakimlərə verilirdi... (И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Л., 1949, с.234).

F.Məmmədova albanların özünüdərkindən danışanda M.Xorenasiyə istinad edərək onları «həmişə yalançı albanlar» adlandırır (s. 381) və əlavə edir ki, XII-XIII əsrlərdə «Alban xronikası

və Mxitar Qoşun» «Sudebniki» Alavikin oğlu Davidin Kanonikasının meydana gəlməsi Alban renessansını və özünüdərkini göstərirdi. XIII əsrdə artıq xristian albanların hüquqi sənədlərinin yaradılması üçün şərait vardı. F.Məmmədova Alban özünüdərkinin XVIII əsrdən başladığını qeyd etməklə özünü təkzib edir. Azərbaycan xalqının «dostu» kimi özünü qələmə verən V.Quqasyana istinad edərək XVIII əsrdə Qarabağ və Gəncə ermənilərinin, o sıradan utilərin Azərbaycanda xristian dövləti yaratmaq cəhdlərini, I Pyotra məktubla müraciətlərini, onu Qafqaza dəvət etmələrini önə çəkməsi də erməni tarixşünaslığının diqtəsi ilə verilir. Müəllifin XVIII əsrdə utiləri millət kimi qələmə verməsi, mənbəyə münasibət bildirməməsi isə savadsızlıqdır. Elə oradaca F.Məmmədova yazır: «Alban özünüdərkini hələ XVIII-XIX əsrlərdən Qarabağ mülüklərinin məktubla Potyomkinə müraciət edərək özlərini arşaqilər və albanların varisləri hesab etdikləri vaxtdan başlayır» (s.382). Müəllif Arakel Təbrizli və Yesayi Həsən-Cəlalıyandan gətirdiyi iqtibaslarla bu fikri təsdiq etməklə özünü pis vəziyyətə salır. O, XVIII əsrdə Rusiyanın Qafqaz siyasətinin mahiy-

yətini tamamilə yaddan çıxarır, Qarabağ məliklərinin müraciəti əsasında burada Alban çarlığının yaradılması planına I Pyotrun Qafqaza aid tədbirlər planının tərkib hissəsi kimi baxmaq əvəzinə, əksinə, ona yüksək qiymət verir. Halbuki, bu planda açıq deyilirdi ki, «knyaz Potyomkin-Tavriçeskinin layihəsini axtarırdılar ki, İranın (Azərbaycanın – S.M.) nizamsızlığından istifadə edərək, Bakı və Dərbəndi zəbt edərək Gilanı birləşdirmək, tutulmuş ərazini böyük knyaz Konstantin Pavloviçin gələcək mirasını Albaniya adlandırmaq» (s.382). Göründüyü kimi, Azərbaycan anlayışı olmayan rus inzibati hakim dairəsi «Albaniya» adı altında burada knyaz Konstantin Pavloviçə miras düzəltmək planını işləyib hazırlayır. F.Məmmədova isə bunu Albaniyanın coğrafi ərazisi, dövlət birliyi və albanların özünüdərkimi başa düşür.

Müəllif yerli Alban abidələrinin qədim erməni dilində bizə gəlib çatdığını deyir və onların siyahısını verir (s. 383-384), bu dildən bilavasitə istifadə etdiyini nəzərə çatdırır və yanlış mülahizələr irəli sürür. Əvvəla, I fəsildə dediklərini burada (III fəsildə) bilərəkdən təkrar edir (s. 384).

İkinci maraqlı cəhət odur ki, Qafqaz Albaniyası Araşdırma Mərkəzinin başçısı F.Məmmədova Cavanşiri VIII əsrdə yazılmış «Alban tarixi» əsərinin sifarişçisi hesab edir (s. 384), VI əsrin böyük şairi Dəvdəkin VII əsrdə Girdiman hökmdarı Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi «Elegiya»nın bu əsərə daxil edildiyini israr edir (s. 385) və bunu Dəvdəkin ədəbi irsinə aid digər əsərin qalmaması ilə əlaqələndirir (yenə orada).

F.Məmmədova M.Kalankatyukluya istinad edərək IX-XII əsrlərdə Alban knyazlığının oyanışından, «Böyük Ermənistan»ın sosial-iqtisadi, siyasi həyatından, Mehranilərə qədər Albaniyaya hakim olan yerli Alban çarı Zərmehr və Aranşahlar nəslindən bəhs edir (s. 391-405).

O, İ.A.Orbeliyə istinad edərək, Xaçın knyazlığını erməni knyazlığı sayır və onun geniş şəcərəsini verir (s. 409-410). Onu Syunik hakimləri ilə Orbelilər sülaləsinin qohumluq əlaqələrinə, 1220-ci ildə monqolların, Xarəzmşah Cəlaləddinin Xaçına hücumunu və digər məlum faktları sadalayır və burada erməni dilini bilmədiyini nümayiş etdirərək Həsən-Cəlalın qoşununun yerləşdiyi Xoxanaberd (Qorxulu qala – S.M.) fars

sözü hesab edir (s. 410), eyni zamanda anlaşılmaz mülahizə irəli sürür. Çingiz xanın sərkərdələrindən olan Cormağunun oğlu Boranunun Həsən-Cəlalın qızı Ruzuxanla evlənməsindən söz açır və bu nigah mərasiminin ehtimal ki, 1238-1240-cı illərə təsadüf etdiyini göstərir (s. 410). Halbuki, 1240-cı ildə Çingiz xanın qoşunu Azərbaycandan çox uzaqlarda – slavyan ölkələrinin şərqində idi, bir qədər sonra isə Kiyevə qədər gedib çatmışdı.

F.Məmmədova yazır ki, M.Kalankatyuklunun «Alban tarixi» kitabını davam etdirmək və tamamlamaq üçün əsərə 4 yeni fəsil əlavə etmişik (s.412- 413). Lakin kitaba nəyi əlavə etdiyi məlum deyil, əlavə etdiyi Həsən-Cəlalın hakimiyyəti və məlum Qandzasar monastırının tikilməsi tarixini bildirməsidir ki, bu da tamamilə məsuliyyətsiz və təvazökarlıqdan uzaq ifadədir. Lakin o da bəllidir ki, vaxtilə akad. Z.Bünyadov müxtəlif ölkələrdən (Paris, Sankt-Peterburq və digər şəhərlərdən) M.Kalankatyuklunun əsərinin (qədim erməni dilində) 4 əlyazma nüsxəsini gətirərək F.Məmmədovaya vermiş, onların əsasında «Alban tarixi»nin yeni mətnini hazırlamağı ona tapşırırmışdı. Akademik Z.Bünyadov sifarişlə öl-

dürüldəndən sonra işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini gören müəllif həmin nüsxələri Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinə vermək əvəzinə, onları mənimsəmişdir.

Kitabın XI-XIV əsrlərdə Albaniya və Kiliya çarlığına həsr edilmiş bölmələri milli ideologiyadan uzaqdır. XI-XII əsrlərdə albanların və ermənilərin guya Kilikiyaya emiqrasiyasını səlcuqların «işğalı» ilə əlaqələndirir və xalqın təşəkkülü tarixində müstəsna yeri olan oğuzları, səlcuq türklərini işğalçı, soyğunçu, qarətçi kimi oxucuya çatdırır (s. 414). Nəhayət, F.Məmmədova N.Talberqin «Xristian kilsəsi tarixi»nə istinad edərək VII əsrin ikinci yarısında pəvlikan bədətinin yarandığını qeyd edir, onun əsasının isə yunan idealist fəlsəfi cərəyanını yaratmış və manixeyçilik dünyagörüşündən qaynaqlanmış Suriyalı Konstantin tərəfindən qoyulduğunu, hələ VII əsrin əvvəllərində onların qalıqlarının və tərəfdarlarının uzaq Şərqdə tapıldığını göstərir (s.413). F.Məmmədova mənbəyə istinad etmədən əlavə edir ki, onların Albaniyada olmaları haqda məlumat vardır (s. 413). Müəllif N.Talberqin fikrini davam etdirə-

rək, yazır ki, «...VIII əsrin əvvəllərində pəvlikan icması bütün Şərqi Kiçik Asiyaya, sonra isə Şərqə yayıldı. XI-XII əsrlərdə qərbin müxtəlif bölgələrində çoxlu təriqət yarandı, onları, manixeylər, bulqar, publikanlar (pəvlikanlar) və s. adlandırdılar. Ehtimal edirlər ki, pəvlikan təriqəti allaha xidmət edən mərkəzdən – Bolqarıstandan qərbə keçmişdir. Pəvlikanlar məzhəbinin kökündə manixeyçilikdən gələn dualizm dayanır» (s. 413). N.Talberqin bu fikrinə əsaslanaraq pəvlikan hərəkatını təriqət adlandırmaq, onu manixeyçiliklə eyniləşdirmək düzgün deyil. Çünki, Manixeyçilik Zərdüştilikdən sonra İranda yayılan dini təlim idi. Bu təlimin kökündə Zərdüştilik, xristianlıq və büt-pərəstlik ünsürləri vardı. Mani tərkidünyalıq təbliğ edirdi. O, bu dini ümumdünya dininə çevirmək istəyirdi. Təsadüfi deyildir ki, bu dini təlim qısa müddətdə İranda, Qərbdə Roma imperiyasına – Afrikaya, İspaniyaya qədər, Şərqdə isə Mərkəzi Asiyaya qədər yayılmışdı. Pəvlikan hərəkatı isə N.Talberqin və Fəridə Məmmədovanın təsdiq etdiyi kimi, dini-ideoloji cərəyan deyildi, Qərbə Bolqarıstandan yayılmış, sonralar isə Bizansa keçmişdi (s. 379, 413-414). Bu hərəkatın

Azərbaycanın Beyləqan (Balasaqan-Paytakaran) bölgəsi ilə əlaqələndirilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. O da təsadüfi deyildir ki, erməni alimlərindən R.Bartikiyan A.Q.Hövhanisyan, Melik-Baxşıyan, E.Lipşis və b. bu haqda ilk məlumat vermişlər.

F.Məmmədovanın əsərini, xüsusilə Kilikiya çarlığı ilə bağlı bölməsini (s. 413-431) oxuyan və tarixə az bələd olan adi oxucu belə, onun erməni qələmindən çıxdığını, erməni vətənpərvərliyi ilə yazıldığını təsdiq edər. Məsələn, müəllif yazır: «VIII əsrdə ilk dəfə erməni əyanlarının bu xüsusiyyətini tarixin atası Movses Xorenasi görmüş və ürək ağrısı ilə öz tarixini «Erməni xalqının müsibəti» adlandırmışdır. O, bu müsibəti erməni naxararlarının xüsusiyyətində görərək onları məzəmmət etmiş, dövlətçiliyin itirilməsinin başlıca səbəbini də bunda görmüşdür» (s. 417). F.Məmmədovanın bu iqtibası, «Fəryad» filmində Hovanes Tumanyanın «Ermənistanın yararları» adlı əsərindən ermənilərin müsibətlərinə aid sətirləri oxuyaraq hönkür-hönkür ağlayan erməni zabitinin fəryadını xatırladır (rolda mərhum xalq artisti Məlik Dadaşov). F.Məmmədova da göz yaş-

ları ilə erməni xalqının müsibətini ağlayır. Lakin, Rubenilərin dağlıq Kilikiyaya, Bizansın keçmiş vassalı hetumilərin isə düzən Kilikiyaya yiyələnməsini «sübut etdikdən» sonra ovunur, sakitləşir, rahatlanır və dərindən nəfəs alır. Belə AMEA müxbir üzvünə nə deyəsən? Hansı adı verəsən?

F.Məmmədova Aranın iki alban toponiminin (Qafan, Xaçın) təsadüfən Kilikiyaya düşməsinə fakt kimi götürərək sonuncunu (s. 428) Albaniyaya aid edir və bu fikri əsaslandırmaq üçün Kilikiya və hetumilərlə alban çarı Həsən-Cəlal arasında olan qarşılıqlı siyasi əlaqələrdən danışır. Bunun üçün o, Kilikiyanı (Rum-Qalanı) erməni dövləti kimi qələmə verməyə çalışan ermənidilli alban tarixçilərinin – Gəncəli Kiraksos, İ.Orbeli, Mxitar Qoş və S.Orbelinin əsərlərinə istinad edir və bu istiqamətdə atdığı addımla onlardan bir qədər də irəli gedir.

Müəllif Albaniyanın sosial-siyasi strukturundan danışarkən qeyd edir ki, «gürcü mənbələrini bilmədiyimiz üçün onlardan istifadə edə bilməmişik», ancaq problemin şərhində gürcü salnaməsi «Kartlis Sxovreba» Vaxuşti Baqratiyaya istinad edir. Deməli, burada da oxucunu çaşdırır,

tərcümə əsərindən istifadə edərək orijinala istinad edir.

F.Məmmədova kitabında icmanın idarə olunması ilə əlaqədar kanonun 14-cü maddəsindən götürülmüş istilahların mahiyyətini anlamadığı üçün onların açılışını verə bilməyib, ermənicəsini işlədib, bununla da oxucuda özünə qarşı şübhə yaradıb. Məsələn, «avaq qexca», «qexcavaq», «dasapet» (s. 453), halbuki, bunların hərfi mənası «kəndin böyüyü» və ya «kəndxuda», «onbaşı» deməkdir. Ümumən, müəllif istər əvvəlki, istərsə də indiki kitabında istilahların izahından qaçır, açıqlarını isə S.T.Yeremyanın rus dilinə tərcüməsindən götürübdür. Bununla yanaşı, o, Albaniyada sosial-iqtisadi məsələlərin həllini Aquen məclisində qəbul edilmiş kanonun üzərində qurur və burada kilsəyə verilən vergiləri xüsusi vurğulayır, «has», «dasanord», «hoqesatu» vergilərini göstərir (s. 454), yenə də bunların mənasını təhrif etdiyinə görə, azərbaycanlı oxucu üçün qaranlıq qalır. Müəllif onların hərfi yox, sərbəst tərcüməsini verməli idi: «çörək» və ya «taxıl», «torpaq vergisi», «tüstü pulu», «baş pulu» və s. Onlardan «has», «ondabir», «can vergisi» vergiləri istisna

olmaqla, oxucuya bəhrə vergisinin erməni variantını verir, yəni ptuk vergisinin (plod) yalnız ermənilərin ödədiyini göstərir (s. 457). Halbuki, «ptuk» («bəhrə») «malcəhətin» sinonimi idi. Fəridə Məmmədovanın dediyi kimi, bu kilsə vergisi deyildi və təkcə ermənilər yox, feodal asılı kəndli ümumi məhsulun onda biri, beşdə biri həcmində feodalın xeyrinə ödəyirdi (bax: И.П.Петрушевский. Очерки..., с. 265-267). Fəridə Məmmədova həddi-buluğa çatmış yəhudilərdən alınan «prkank» və «srputi» («srputi» yox, srpuhi – S.M.) vergi (s. 454) istilahlarnı da açma bilmədiyinə görə, erməni variantını verir. Halbuki, «prkank» xilas olmaq, «srpuhi» «pəklıq», «övlıyalıq» mənasını verir. Fəridə Məmmədova Aqven kilsə kanonunun 9-cu maddəsinə istinad edərək «has»ın əyanlar tərəfindən də ödənildiyini qeyd edir ki, bu da mənbələrlə təsdiq olunmur. «Has» və «ptuk»un mənasını açma bilmədiyini üçün özünə aydın olmamasını etiraf edən F.Məmmədova (s. 455) son feodalizm dövrü tarixinə də müraciət edərək (Əylisli Zəkəriyyə, Artyom Araratski) XVII-XIX əsrlərdə mövcud olmuş ağır kilsə vergilərindən danışır, hər bir erməninin kilsəyə 20

dinar həcmində verdiyi baş pulu vergisini ürək ağrısı ilə yazır. İncilə və kanonakirkə (5 və 19) əsaslanaraq xristian albanların kilsəyə gedib qurbanlar kəsmələrinə hokesatur (ruh cahadlığı – S.M.) vergisi vermələrinə səhifələr (s. 454-460) ayırmasının nə dərəcə lazımlı olmasını oxucu özü müəyyən edər. Bunların hamısı isə kilsə tarixindən, həmçinin erməni tarixindən başqa bir şey deyildir.

F.Məmmədova Qafqaz Albaniyasının ictimai quruluşu tarixinin öyrənilməsi baxımından son dərəcə elmi əhəmiyyət kəsb edən, «Azat» «azatani», (s. 460-465), «ter», «tanuter», «işxan», «azqaped», «naxarar» (469-481) istilahlarının tarixini öyrənərkən özünü bunların ilk tədqiqatçısı kimi təqdim edir. Daha sonra Alban dövlətinin strukturu haqqında olan fikirləri ilə yeni institutlar (ierarxiya) (s. 481-487), «vassallıq» (487-489) idarəçilik aparatı (s. 489-495), «ruhanilik» (495-497), Albaniyada torpaq sahibkarlığı və torpaqdan istifadə – «dastakert» və «xostak» (s. 497-502), «erdlər» (s. 502-506) istilahlarına izahını onun («История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю

раннесредневековой Албании. Баку, 1977) adlı birinci əsəri ilə müqayisə etdikdə (s. 87-171), həmin bölmələrin şərhini olduğu kimi, orada gördükdə (hələ əvvəlki, bölmələri və buradakı təhrifləri demirəm) müəllifin çap etdirdiyi 798 səhifəlik bu «kitab»la elmi ictimaiyyətin gözüne külfürməsi bir daha təsdiq olunur. Burada yenə də bizi maraqlandıran bir cəhət diqqəti çəkir. Albanşünas və qədim erməni dilinin «mahir bilicisi» olan müəllif bu dili bilmədiyinə görə, Alban Aquen məclisində iştirak edən ictimai, siyasi xadimlərin vəzifə adlarının hamısını erməni transkripsiyası ilə kiril əlifbasında verir: «Azqapet», «nahapet», «azat», «hramanatar», «ramik», «xazarapet» və «klir» (s.571). Çünki, onların mənasını açmağa qadir deyil. Bu ifadələr isə hərfən tərcümədə: xalq başçısı – patriarxlar, azatlar, əmr verənlər (komandirlər), minbaşılar və ruhanilər mənasını verir.

F.Məmmədova Albaniya tarixi üçün bu istilahların tədqiqində erməni tarixçiləri Y.Manandyan və S.T.Yeremyandan bir addım da belə irəli getməmişdir (müq.ət: s. 502-506; – 1977, s. 146-154).

F.Məmmədova yazır: «705-ci ildə Alban dövləti çökdü, ərəb əmirləri ölkəni idarə etməyə başladılar. Alban çarlığı dövründə siyasi dominant təşkil edən albanların bir hissəsi mədəni-ideoloji, etnolinqvistik baxımdan etnikləşərək, assimilyasiyaya məruz qaldılar. İslamı qəbul etmiş bir hissəsi isə türkdilli tayfalar tərəfindən assimilyasiyaya uğradılar (əlbəttə, bunların içərisində Alban türk tayfaları da vardı – S.M.), IX-XIX əsrlərdə ölkənin xristianlığa etiqad edən ayrı-ayrı hissələrində Kiçik Qafqazın dağətəyi bölgələrində Syunik knyazlığı (IX-XII), Xaçın-Arsax knyazlığı (XII-XIV), feodal knyazlığı – məliklik (XV-XIX), Böyük Qafqazın dağətəyində (IX-X) Şəki knyazlığı Alban siyasi birliyini dirçəldilər. Beləliklə, parçalanmış alban xristian əhalisi əsrlər ərzində öz ərazisini, siyasi, mədəni birliyini, dinini, dilini və başlıcası isə Alban özünüdərkini və öz adını – etnonimini saxlamışdı (s. 555)... «Udinlərdən başqa digər alban etnik qrupları islamı qəbul edərək transformasiya olmuş, şəkillərini dəyişmişlər. Yalnız udinlər Qafqaz Albaniyasının qədim varisləri kimi öz alban özünüdərkini və xristian etiqadlarını saxlamışlar» (s.

556). Göründüyü kimi, müəllifin bu fikri yenə də ziddiyyətlə doludur. Çünki o, indiyə qədər bütün bunları tamamilə əksinə yazırdı. Bundan əlavə, xristian əhalisini, həmçinin transformasiyaya məruz qalanları (udinlərdən başqa) belə təcrid etmək, xüsusiləşdirmək, yerli türkdillilərlə yox, türklərlə, Şimali Azərbaycanda öz tarixi ərazisində yaşayan və islamı qəbul etmiş bütpərəst tayfalarla qarşı-qarşıya qoymaq elmi baxımdan cəfəngiyat olmaqla yanaşı, ən azı cinayətdir.

Daha sonra müəllif əvvəldə dediklərini təkrar edərək kilsə tarixinə səhifələr həsr edir, 1441-ci ildə erməni kilsəsinin Rum-Qaladan (Kilikiya) Ecmiədzinə köçürülməsinin səbəblərini araşdıraraq, yazır: «Simeon İrəvanlının fikrincə, 1439-cu ildə Kilikiya erməni kilsə patriarxı öz nümayəndəliyini Florensiyaya göndərərək, erməni kilsəsinin katolikliyə qəbul edilməsi istəyini bildirdi. Bu da Mərkəzi Ermənistan adlanan yerdə yaşayan ermənilərin narazılığına və patriarx mərkəzinin Kilikiyadan köçürülməsinə səbəb oldu» (s. 561). Azərbaycan tarix elminə lazım olmayan bu faktın iqtibas edilməsi yersizdir. Lakin müəllifin buradaca «erməni kilsəsi dəfələrlə qərbdən taleyini

sınasa da, növbəti dəfə Kiçik Asiyanın qərbində iflasa uğradı, Osmanlı imperiyasının zorakı yaradılması ilə əlaqədar olaraq yenidən tarixi Vətəninə – Şərqi Anadoluya qayıtmaq ümidini itirdi». Bəli, məhz buna görə də ... Azərbaycan ərazisində möhkəmlənmək məqsədilə üzünü Qafqaza çevirib buranı türklərdən tənzimləmək kursunu götürdü. Ermənilərin bu yeni məskənləri bir sıra səbəbdən asan reallaşan, başlıcası isə burada monifizitliyə etiqad edən dindaşlarının xristian-alban əhalisinin olması ilə çox aldadıcı görünürdü» (s. 561-562) – deməsinin Azərbaycan tarixi üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur, əksinə, «Vətəninə – Şərqi Anadoluya qayıtmaq ümidi» ifadələri ermənilərin bu yerlərin daimi sakinləri olmaları kimi səslənir.

Burada maraqlı cəhət bir də odur ki, F.Məmmədova erməni müəllifinin «Erməni apostol kilsəsi» adlı məqaləsini təhlil edərkən «XVI-XIX əsrlərdə Eçmiədzin katolikosluğu İrənin hakimiyyəti altında olduğuna görə, kilsəsinin həyatında fəal iştirak etmirdi» (s.563), fikrinə qarşı öz münasibətini təəssüf ki, bildirmir. Məlumdur ki, XVI-XIX əsrlərdə Eçmiədzin İrəni dövlətinin tabeliyində olmamışdı. Bu zaman I Şah İsmayılın

bilavasitə başçılığı altında Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranmışdı, XVIII əsrin əvvəlinə qədər Xorasan istisna olmaqla, İran, Ərəb İraqı, Kürdüstan Cənubi Qafqaz və digər yerlər onun tərkibində olmuşdur (bax: O.A.Эфендиев. Образование Азербайджанского Государства Сефевидов в начале XVI в. Баку, 1961, с.93). XVIII əsrin ortalarında İrəvan xanlığının yaranması, Eçmiədzinin xanlığa tabe olması da xüsusi vurğulanmalı idi, lakin müəllif bundan yan keçir.

Qəribədir, müəllif yazır: «XV əsrdə kilsə düşünülmüş şəkildə Albaniyaya» – tarixi Azərbaycan torpağına – Eçmiədzinə köçürüldü (s. 564) və ona görə də öz yeparxiyasını yarada bilmədi». Belə təsəvvür yaranır ki, söhbət türk-müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi və xristian ruhanilərin onlara tabe olduqları müstəqil Şimali Azərbaycan xanlıqlarından – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarından yox, ərazisi, xronologiyası göstərilmədən erməni və Alban kilsəsi olan dövlət içərisində dövlətdən gedir. F.Məmmədova Alban kilsəsini hədsiz şişirdərək erməni kilsəsinə qarşı qoyur və bunun hesabına «kitabın» səhifələrini artırır. Müəllif yazır: «Mənbələr gös-

tərir ki, erməni din xadimləri, erməni kübar feodalları Alban Apostol Avtokefal Kilsəsi ilə əlaqə yaratmağın yollarını axtarırdılar». Məsələn, Smbat Sparapetin məlumatına görə, erməni knyazı Aşot Baqrati özünü çar elan edəndə (X əsr) ermənilər (s.565) bu prosesdə Alban din xadimlərinin və katolikosluğunun da iştirakını xahiş etdilər». Müəllif bununla onların guya bir-birinə daha yaxın olduqlarını göstərir. Yeri gəlmişkən, müəllif bir az əvvəldə (961) Aşotun özünün yox, oğlu Qaqikin tacqoyma mərasimindən danışır (s.424). Üstəlik bunların hamısı müəllifin I kitabında dedikləridir (müq. et: 1986, s.153-175). Belə yaddaşsızlıq müəllifi çoxlu səhvlərə və erməni tarixinə aid məlum faktların təkrarına, 1836-cı ilə qədər Alban Avtokefal Kilsəsinin müstəqil olmasına, sonrakı albanların erməniləşdirilməsinə aid deyimləri təkrar etməyə vadar etmiş, kitabın həcmi bir neçə dəfə şişirtmişdir.

Müəllif yenə də Alban kanonlarının təhlilinə qayıdaraq yazır: «Bu kanonlar qədim erməni dilində bizə məlumdur, albancadan tərcümə edildiyi tamamilə aydındır» (s.565) Sual olunur müəllif indiyə qədər albanca bir kanon əldə

edibmi? O, yenə də IV əsrin əvvəlindən etibarən II Yezdigerdin Qafqazda xristianlığın yayılması-nın qarşısını almaq cəhdləri, erməni, alban, iber-ləri məhv etməyə, Zərdüştiliyi dövlət dili elan et-məyə çalışması, sasanilərə qarşı üsyanları (451, 457, 481, 484), nəhayət, Albaniyanın siyasi müs-təqilliyinin bərpaasını xatırladır (s. 569-570). Aquen məclisinin qəbul etdiyi qərarın tarixi zərur-ət olduğunu, məzmununu, izahını və mənbələrini göstərir (569-571). Əvvəla, F.Məmmədova bu-rada yenidən Alban-erməni birliyindən, kilsənin onları ümumi düşməyə qarşı birləşdirməsindən, kilsə tarixindən bəhs edir ki, bunların hamısını vaxtilə deyibdir (müq. et: I k., s. 153-175, II k., s. 217-251).

F.Məmmədova Aquen məclisinin heç kimə lazım olmayan kanonunu «Erməni qanun kitabın-dan» (Tiflis, 1914) (özü də guya qədim erməni dilində) götürmüşdür. Bu qanunlar Albaniyanın sosial, kilsə və hüquqi münasibətlərini əks etdirsə də, kilsə tarixindən başqa bir şey deyildir. Müəllif burada yenə də məliklər haqqında dediklərinə qa-yıdır (s.381).

Ümumən, «kitabda» anaxronizmin ifrat çoxluğu tənqidi mülahizələri ümumiləşdirməyə imkan vermir. Müəllif yazır: «XV əsrdə Cahənşahın başçılığı ilə (1436-1476) tarixi Azərbaycan ərazisində Qaraqoyunlular dövləti yarananda Syunik Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil oldu» (s.593). Müəllif təkcə bir cümlədə alim üçün bağışlanılmaz üç ciddi faktiki səhvə yol verir. Əvvəla, Qaraqoyunlu dövlətinin yaranma tarixi 31 avqust 1410-cu ilə təsadüf edir. İkincisi, dövlət Cahənşahın yox, Qara Yusifin başçılığı ilə yaranmışdı, Cahənşah isə 1436-1476-cı illərdə yox, 1438-1467-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur (bax: К.Э.Босворт. Мусульманские династии. М., 1971, с. 221). Üçüncüsü, Ağqoyunlularla Muş döyüşündə (1467) Qaraqoyunlu qoşununa Cahənşah başçılıq edirdi (bax: И.П.Петрушевский. Государства Азербайджана в XV в. // В кн. ССИА. вып. 1, Баку, 1949, с. 168-169).

F.Məmmədova Həsən-Cəlalyanlar sülaləsi tarixinin şərhinə o qədər aludə olub ki, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Arsax-Xaçın-Qarabağ və Syunikdə İran və Osmanlı idarə üsuluna qarşı başlanmış azadlıq hərəkatını, Xaçının – «bu

qədim knyaz sülaləsinin» başçılarının fəaliyyətini, Zəngəzur məlikləri nəslinin varisi, Rusiyanın Qafqazdakı əlaltısı, Azərbaycan türklərinin qəni-mi, I Pyotrun Azərbaycana yürüşü ərəfəsində daim onunla əlaqə yaradan və burada xristian dövləti yaratmağa çalışan İsrail Ori, David bəy və Alban katolikosu Yesayi Həsən-Cəlalyanın adı ilə bağlayır (İ.Ori haqqında bax: Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сб., Т.II, часть I; Ер. 1964, с. 197-357). Müəllifin burada az qala ilahiləşdirdiyi Yesayi katolikosun İsrail Ori və I Pyotrun Şamaxıdakı əlaltısı Minas Vardapetlə əlbir fəaliyyət göstərməsini önə çəkməsi daha çox təəccüb doğurur. F.Məmmədova bu yaramazların Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmək üçün 1716-1722-ci illərdə dindəşına (I Pyotra – S.M.) aramsız məktublar yazaraq, tez bir zamanda Xəzərsahili vilayətləri zəbt etməyi və burada xristian dövləti yaratmağı xahiş etmələrini tamamilə unutmuşdur. Budur, Yesayinin siması (bax: Армяно-русские отношения, т. II, ч. 1, с. 361-387). F.Məmmədova bu simasızların erməni xislətini açmaq əvəzinə, onların «əvəzsiz» xidmətlərini dönə-dönə təkrar edir. Müəllifin XVII əsrin

sonu - XVIII əsrin əvvəllərində tarixi prosesləri izləyərək hər yerdə olduğu kimi, Cənub Qafqazda azadlıq hərəkatının başlanmasının səbəblərini Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülündə, şah Sultan Hüseynin səriştəsiz idarəçiliyində görmək əvəzinə, əksinə, xalqın taleyini Rusiyaya bağlayan, Azərbaycan türkləri adından saxta məktublar tərtib edərək I Pyotra göndərən, öz planlarını reallaşdırmaq üçün Almaniya, İtaliya, Fransa və Rusiyaya səfər edən İ.Orinin və katolikosların canfəşanlıqında axtarır.

Fəridə Məmmədova 1723-cü ildə ləzgilərin qarətçi basqınlarına qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə Qarabağ xristian alban məliklərinin I Pyotra yazdıqları məktubu belə iqtibas edir: «Sadə insanlar albanlar: ... sonuncu və İsaya təzim edən qullar Parantu əyaləti və Gülüstan kəndinin bütün əfqan-avqan (alban) xalqı ilə..., kəndəli ürəkləri ilə, ağlaya-ağlaya Sizin Əlahəzrət, ayaqlarınız altına düşərək bildirir (bildiririk, olmalıdır – S.M.) bundan əvvəl bizim çoxumuz etiqadsız xristianların hücumlarına, təhqirlərinə, qarətlərinə məruz qalmışıq...» (s.595).

Məktubun orijinalında oxuyuruq: «Sonun-

cu və İsayə təzim edən qullar Parantu (yəqin ki, Bərdə – S.M.) və Gülüstən kəndinin bütün avqan əhalisi... qəmli, kədərli ürəkləri ilə ağlaya-ağlaya Sizin Əlahəzrət ayaqlarınız altına düşərək bildiririk ki, bundan əvvəl bizim çoxumuz etiqadsızların basqınlarına, təhqirlərinə məruz qalmışıq, indi müsibət daha da artıb, ona dözüürük, xüsusilə ləzgilər və yerli basurman (müsəlman – S.M.) xalqları ... xristian alban sakinlərini qarət ediblər (bax: Армяно-русские отношения, Т. II, ч. II, Ер., 1967 s. 30). Göründüyü kimi, müəllif iqtibas etdiyi bu parçanı tədqiqatına uyğunlaşdırıbdır. Çünki, burada söhbət ləzgilərin Azərbaycan ərazisinə hücumundan, yerli müsəlmanlarla, Azərbaycan türkləri ilə xristian albanlar arasında yaranmış ziddiyyətdən gedir; həm də müəllif xristian sözünün qarşısında «etiqadsız» («inamsız») ifadəsini artırmaqla nə demək istəyir? Əgər onlar İsanın qullarıdırsa, müəllifin dediklərilə razılaşsaq, I Pyotra müraciət edənlərin özləri də xristian albanlar idilərsə, onda nə üçün dindəşlarını «etiqadsızlar» adlandırırılar? Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, xristian alban elə xristiandır, Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilərlə eyni cəb-

hədə vuruşanlardır.

Müəllif yazır ki, «Nadir şah elan edildikdən sonra Qarabağ elatlarını ciddi cəzalandırdı» (s.595). Lakin onun səbəbini açmır. Bununla da müəllif Nadiri sadə oxucunun gözündən salır. Məlumdur ki, Nadirin 1736-cı il martın 10-da Suqovuşanda tacqoyma mərasimində Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyi Ziyadoğlu Qacar öz idarəçilik, sərkərdəlik qabiliyyəti ilə İran və Cənubi Qafqazı lərzəyə salan əfşar-türk tayfasının böyük oğlunun əleyhinə çıxdı. Ona görə də Nadir onları siyasi hakimiyyətdən və ərazidən məhrum edərək sonrakı siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etmələrinə qadağa qoydu.

Şəki xanlığının mədəni-etnik tərkibini Azərbaycan türkləri təşkil etdiyi halda, müəllifin heç bir ehtiyac olmadan Azərbaycan türk oğlu, ilk Azərbaycan xanlığının əsasını qoyan Hacı Çələbi Qurban oğlunu müsəlman adlandırması təəccüb doğurur (s.596).

F.Məmmədova yazır: «Rusiya 1828-cu ildə Türkmənçayda İranla, 1829-cu ildə Ədirnədə Osmanlı imperiyası ilə sülh bağlamaqla, XVII əsrin əvvəlində Qarabağdan köçürülmüş albanları,

erməniləri kütləvi surətdə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə imkan tapdı...» (s.602). Qəribə məntiqdir. Müəllif mövcud siyasi mübarizədə opponətlərimizin bu bölgəyə gəlmə olmamalarına haqq qazandır. Heç bir qaynağa istinad etmədən, XVII əsrin əvvəllərində albanların İrana və Osmanlı Türkiyəsi ərazisinə köçürüldüyünü iddia edir və belə nəticəyə gəlir ki, Türkmənçaydan sonra 40 min İrandan və 90 min Türkiyədən Azərbaycana gələnlər ermənilər yox, albanlar imişlər, onlar da öz ata-baba yurdlarına qayıtmışlar, bu isə Azərbaycan tarix elminə düşmən mövqeyindən yanaşmaqdır, ümumən, Azərbaycan xalqına arxadan vurulan zərbədir. O, həm də uzağı demirəm, 1988-ci ildən bəri bu barədə yazılanların, ictimai və siyasi fikrin üstündən qələm çəkir və ermənilərə dəstək verir. Müəllif fikrini tamamlamaq üçün yazır ki, Teymur 1386 və 1399-cu illərdə Qarabağda düşərgə salanda 10 min nəfər alban köçürərək Xorasanda və Əfqanıstanda yerləşdirdi. Daha sonra o, Xorasan və Qəndəharda Teymur tərəfindən köçürülmüş 25 ailənin (evin) yaşadığını qeyd edir (s.592, təkrar, s. 621). Qeyd edək ki, 10 min nəfər alban 25 ailə

ola bilməzdi. Əgər hər bir ailənin sayını 5 nəfərdən hesab etsək, onda 10 min yox, 125 nəfərin köçürüldüyünü demək olar. Müəllif əlavə edir ki, 1614-cü ildə Şah Abbas cəza olaraq Qarabağdan İrana çoxlu xristian əhali köçürmüşdür. Göründüyü kimi, bu da müəllifin yuxarıdakı fikrini təsdiq edir. Lakin müəllif bilməlidir ki, Şah I Abbas Şərqi ticarətində aparıcı rol oynamaq üçün İsfahan yaxınlığında Yeni Culfa şəhəri saldırdı, erməni tacirlərini, Balkanlardan gələn erməniləri bura topladı və ticarətdə onlardan istifadə etdi. Bu da şahın taktiki gedişi idi. Bu fikirləri tanınmış şərqşünas İ.P.Petruşevski, Ə.Ə.Rəhmani, S.Onullahi və b. da təsdiq edirlər. Ona görə də F.Məmmədovanın dedikləri kökündən səhvdir.

F.Məmmədova ənənəsinə sadıq qalaraq, A.Suvorovun Qarabağın erməni mülklərinin qan qohumu olduğunu təkrar edərək, onun sonuncuların və İrəvan xanının torpaqlarını azad etməyə çalışmasından danışır (s. 382, 597). Məlumdur ki, Qarabağ, İrəvan ərazisi müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının qədim torpaqları idi. A.Suvorovun xristian mülklərlə qohumluğu İbrahim xanın tabeliyində olan mükəlləfiyyətli təbəələrlə birlikdə

Qafqazda çar Rusiyasının siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. O, həm də bu ərazini kimlərdən təmizləməli idi? Belə çıxır ki, A.Suvorov onları Azərbaycan əhalisindən ayırmağa çalışırdı. Ona görə də müəllifin Qarabağın xristian albanlarını hər vəchlə xüsusiləşdirməyə, ayırmağa, müstəqilləşdirməyə çalışması yersizdir, Vətən tarixçisinə xas olmayan cəhətdir.

F.Məmmədova Alban patriarş Avtokefal Kilsəsinin Eçmiədzin kilsəsinə tabe etdirilməsindən sonra (1836) əsər boyu albanların etnikləşdirilməsini deməkdən yorulmur, oxucunu çaşdırır (s. 605-614). O, Azərbaycan xalqının etnogenezindən danışaraq yazır: «Azərbaycan xalqı, başlıca olaraq Qafqazdilli (alban), farsdilli, kürd, talış, tat və türkdilli etnomədəni lay əsasında formalaşmışdır» (s. 615). O, bu fikri sonralar müxbirə verdiyi müsahibəsində də təsdiq edir (bax: «Yeni Azərbaycan» qəz., 7 mart, 2006). Hətta ona düzgün ideya istiqaməti verən hörmətli diplomatımızı da ittiham edir (yenə orada, 8 mart). Lakin müəllif bilməlidir ki, Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi formalaşdığı ərazi Azərbaycandır. Bu ərazi Zəncandan Dərbəndə, Göycə gölü, Vedibasarı

mahalı, Urmiyanın qərb sahillərini əhatə edirdi. Azərbaycan xalqı bu geniş ərazidə yaşayan türk etnoslarının və bura gələrək məskunlaşan, türkcə danışan digər tayfaların qaynayıb qarışmasından yaranmışdır. Azərbaycan türkləri qədimdən türk (prototürk), erkən türk dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişlər. Ərəb istilasından əvvəlində və sonra Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi, türk dilləri əsasında yaranması prosesi gücləndi və VII əsrin sonu - VIII əsrin əvvəllərində etnik dil, ərazi və ideoloji birliyi olan xalq kimi formalaşdı. Yalnız F.Məmmədova kimilərinin çeynənmiş konsepsiya ilə silahlanaraq, XI əsrdə cənubda farsdilli, şimalda Qafqazdilli etnoslardan yarandığımızı əsassız olaraq tariximizə sırmağa çalışmaları cinayətdir, qeyri-elmidir.

Müəllifin «Dədə-Qorqud» dastanının XI-XII əsrlərdə yarandığını iddia etməsi də elə buradan qaynaqlanır. Görünür, onun başı erməni dini inzibati vahid yeparxiyası və erməni patronimlərinin tarixini izləməyə o qədər qarışıbdır ki, Azərbaycan türkologiyasını və tarixşünaslığını, həmçinin qorqudşünaslığı izləməyə macalı olmayıb. Bunlar həm də türkoloji ədəbiyyatın təhlilinə,

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranmasına, dastandakı «Peyğəmbər əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu» ifadəsinə fikir verə bilməməsindən irəli gəlir. Təkcə bu ifadəyə görə, dastanın yaranması islamiyyətin meydana çıxdığı ərəfəyə (VI əsr) aid edilir (böyük rus şərqşünası V.V.Bartold da bu fikirlə razılaşıır. Вах: Сочинения, т. V, М., 1963, с. 380-381; Tofiq Hacıyev. Dədə-Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999, s. 9, 16). Nizami Cəfərov yazır: «Müqayisələr göstərir ki, Dədə-Qorqud» eposunun təşəkkülü (VII-IX əsrlər) ilə son əlyazılarının təzahürü (XVI-XVII əsrlər) arasında təxminən min ilə qədər bir məsafə var. Həmin dövrün bütün mərhələləri deyil, yalnız ilk mərhələləri (yəni VII əsr – S.M.) «kitabda dolğun əksini tapır» (bax: Nizami Cəfərov. Kitabi-Dədə Qorqudda islama keçidin poetikası. Bakı, 1999, s. 6). Dastan haqqında daha dəqiq və əyani sözü tanınmış Qorqudşünas Ş.Cəmşidov demişdir. O, dastanın Drezden Kral kitabxanasında saxlanılan əlyazması nüsxəsinə əsaslanaraq, onu VII əsrə aid edir (bax: Ş.Cəmşidov. «Elm» qəzeti, 30 noyabr, 2005). Şübhəsiz, dastan VII əsrə qədər, yəni

yazıya alınana qədər, şifahi şəkildə mövcud idi və ağızdan-ağıza gəzirdi. Çünki, «Kitabi-Dədə Qorqud» mənşəyi, tipologiyası etibarilə yazılı deyil, şifahi dilin və təfəkkürün nümunəsidir» (N.Cəfərov). Təsadüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz H.Əliyev bütün bunları, habelə hadisələrin Azərbaycanın tarixi ərazisində cərəyan etdiyini nəzərdən keçirdikdən sonra, Azərbaycan türk xalqının bu möhtəşəm ədəbi abidəsinin yaranmasının 1300 illik yubileyini YUNESKO xətti ilə layiqincə hazırlanması və keçirilməsi barədə xüsusi sərəncam verdi. Göründüyü kimi, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü hələ çox məsələlərdən xəbərsizdir.

Fəridə Məmmədova qatı erməni Q.A.Ezova istinad edərək yazır ki, Qarabağın siyasi həyatında alban mülüklərinin Rusiyaya meyl məsələsi daha çox diqqəti çəkirdi. Onlar Şuşalı İbrahim xanı Qarabağdan və Qaradağdan qovmağı Rusiyadan başqa, heç kimdən asılı olmayan müstəqil Alban vilayəti yaratmağı xahiş edirdilər (597). Qeyd edək ki, Qarabağda Rusiyaya meyl məsələsi təkəcə xristian mülüklərin yox, xristian albanların və Ecmiədzinin siyasəti idi. Xristian mülüklərinin İbrahim xanı Qarabağdan qovmaları məsələsinə gəl-

dikdə isə xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Rusiyanın özündə genişlənən hərəkət, buna qədər İbrahim xanın güclənməsi, P.Sisianovun Kürəkçaydakı danışıqlarda böyük dövlət xadimi kimi İbrahim xanla hesablaşması Rusiyanın çəkdiyini göstərirdi. Rusiya separatçı xristian məliklərinin qarşılıqlılarından istifadə edərək, münasib bir zamanda İbrahim xandan yaxa qurtarmağa çalışırdı.

Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də müəllifin V.V.Latışevə istinad edərək, qədimdən alban-uti, kutilərin Cənub-Şərqi Qafqaza Aralıq dənizi səmtdən və Qərbdən gəldiklərini qeyd etməsidir (s. 610). Bu da maraqlı faktdır. Deməli, bu faktın özü F.Məmmədovanın xristian albanların avtohton olmaları haqda fikrini alt-üst edir. Müəllif yazır: «Nəhayət, XX əsrdə fransız alimi Bernar Utye Yerusəlimdə alban dilində yazılan, sonralar erməni dilinə çevrilən alban əlifbasını yenidən üzə çıxardı» (s. 616). Maraqlıdır ki, alban əlifbası, alban ədəbiyyatı ilə ilk dəfə məşğul olan tədqiqatçı alimlərin (İ.Abuladze, A.Şanidze, H.Açaryan, Melikset-bek, H.Kurdan, yepiskopos M.Barxudaryan, A.Akopyan, S.Smbatyan, nə-

hayət, Bakıda, Tiflisdə və Matenadaranda saxlanılan Alban fraqmentlərini açan A.Q.Abramyan və b.) heç biri bu yazıya təsadüf etməmişlər. Həmişə elmi axtarışda olan novator alim akad. Z.Bünyadov da buna rast gəlməmişdir. Əlavə olaraq o, bu dildə olan yazılı mənbələrin erməni kilsə xadimləri tərəfindən məhv edildiyini demişdir. F.Məmmədova da onu yamsılayır, lakin 40 ilə yaxın alban yazılı mənbəni axtarır, tapa bilmir. Əgər onu tapsa idi «mənim kəşfidir» – deyə dünyaya səs salardı. Deməli, belə mənbənin olması fikri Fəridə Məmmədovanın uydurmasıdır. İkinci, əgər ermənilər Albaniyanı – Kürün sağ və sol sahilini öz tarixləri hesab edərək bütün yazılarında, xəritələrində «Böyük Ermənistanın» tərkibində olduğunu deyirlərsə, onda ermənilər nəyə görə Alban ədəbiyyatını məhv etməli idilər? Bundan əlavə, əgər bu mənbələr məhv edilmişdysə, onda XII əsrdən sonra Alban tarixini araşdıran P.Şaxatunyans, Ç.Dauset, K.Patkanyan, K.Şahnazaryan, N.Adons, E.Bore, X.Dadyan, Akop Şamaxılı, Simeon İrəvanlı, N.Emin, M.Emin, V.Arakelyan, N.Akinyan, L.Melikset-bek, K.Trever, S.T.Yeremyan və b. hansı mənbələr əsasında

Albaniyanın sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixini tədqiq etmişlər? Deməli, Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına aid yalnız M.Kalankat-yuklunun adı çəkilən əsəri və arxeoloji axtarışlar vaxtı əldə edilmiş və oxunması çətin olan, fragmentlər deyil, əlyazmaları da qalmışdır. Akad. Z.Bünyadovun xaricdən gətirdiyi əlyazma nüsxələri bunu təsdiq edir.

F.Məmmədova XII əsr intibah dövrü mədəniyyətimizdən bəhs edərək çox qəribə hökm verir: «Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatı İran-Sasani dəyərlərinin təsiri altında formalaşmışdır». Firdovsinin «Şahnamə»si bütün Səlcuq dövrünə bir iz qoydu. Ona görə də bu dövrdə, Azərbaycanda farsdilli ədədi məktəb də inkişaf etdi. Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si, Şərqi renessansının zirvəsidir» (s. 618). Orası elədir, ancaq Nizaminin yaradıcılığını fars ədədi məktəbinin inkişafı ilə bağlamaq düzgün deyil. Əlbəttə, heç kəs inkar etmir ki, Nizami yaradıcılığı müsəlman şərfinin böyük hadisəsidir. «Xəmsə»nin obrazları, onların düşüncə tərzləri, ədibin metodologiyası da bunu təsdiq edir. Onun təfəkküründəki sistemlik qədim türk əlamətlərinin ümumşərq əlamətləri ilə uy-

ğunluğu, fars dilində yazsa da, ondan çox uzaqlaşmış genotipini türkə bağlaması bunu təsdiq edir. Məşhur türkoloq A.E.Krımski Nizami haqqında yazır: «Qəti olaraq başa düşmək və etiraf etmək lazımdır: azərbaycanlı Nizami, əlbəttə, doğma Azərbaycan şairidir. Azərbaycan onunla fəxr etməlidir». Bu əlbəttə, Nizamini Asiya materikinə hansı hissəsində və nə zaman yaradılmasından asılı olmayaraq, farsdilli ədəbiyyatdan ayırmaq deyil (A.E.Крымски. Низами и его современники. Баку, 1981, с. 18, 93).

Akademik Y.Marr yazır: «Nizami Fars şairi deyil. O, Azərbaycan mühitində yaşayıb yaratmışdır. İranlılar onun şerlərini başa düşmüşlər. Ona görə də o, ... dahidir» (Статьи и сообщения, Т. II, М.-Л., 1939, с.266)

Nizamişünas Azadə Rüstəmovə yazır: «Nizaminin Leylisi, Məcnunu ərəb libasında türk» kimi Cahanda əbədləşdilər. Nizaminin poeziyasında o türkanə ruh»?! Tez-tez, bol-bol işlədilər, əsərlərinin az qala bütün səhifələrinə səpələnən «türk», «türki», «türkana sifət» ifadələri, maraqlıdır. Şair hər zaman, hər yerdə «azərbaycanlı», azərbaycanlıya mənsub mənaları daşıyan bu ifa-

dələri «ülvilik», «gözəllik» anlayışları ilə bağlayır (bax: R.Azadə. Nizami Gəncəvi, Bakı, 1980, s. 18).

Şair tarixə, islamdan əvvəlki qərinələrə müraciət edir, ulu babalarının – qədim türk tayfalarının bu baxımdan görüşlərini islamın qənaətlərinə qarşı qoyur. Çin xanının İsgəndərə əta etdiyi musiqi qədər gözəl səsə malik, görkəmcə zərif, nəcib, həm də misilsiz qəhrəman türk qızı Nistəndərəhanı Nizami vəsf etmirmi (yenə orada, s. 44-45)? Belə olduqda, Nizami yaradıcılığına fars təsirindən danışmaq olarmı? Bunları görməmək sadəcə olaraq elmdə naşılıqdır.

F.Məmmədova yazır: «XV əsri Azərbaycan tarixini bütün əsaslarla oğuz-türkmən dövrü hesab etmək olar... ən başlıcası isə bu dövrdə ilk dəfə etnik özünü təsdiqi türk-türkman özünüdərkini təsdiq olunur» (s. 620).

Azərbaycan tarixində XV əsr oğuz türkmən yox, oğuz-türk dövrü adlandırılır.

Türkmənistan mədəniyyət naziri Həmrə Yusifovun İrəvanın 8 km.-də Cəfərabad kəndində yerləşən, 1413-cü ildə Əmir Seyidin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən inşa edilən türk Qaraqoyunlu

məqbərəsini ziyarət edərək, onun üzərinə dəmir lövhə yazdırıb vurdurmuş və axşamkı ziyafətdə əsrlər boyu Türkmənistanın tarixi epigrafiq abidəsini qoruyub saxladıqları üçün ermənilərə təşəkkürünü bildirmişdir. Yuxarıda deyilənlər F.Məmmədovanın fikrini təkzib edir. Əslində, XV əsrdə Azərbaycanın etnik mənzərəsi (eklektikası) tamamilə başqa cür idi. Azərbaycan türklərində heç vaxt türkmən özünü təsdiqi olmayıb. Görkəmli tədqiqatçı N.Cəfərovun sözləri ilə desək «XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində oğuzların xüsusi çəkisi sürətlə artırdı. Onlar Azərbaycan cəmiyyətinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməyə, dövlətlər qurmağa, mərkəzləşməyə (konsentrasiyaya) başladılar. Bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində ikinci mərhələnin başa çatmasından danışmaq olar» (bax: Nizami Cəfərov, Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, 2002, s. 107). Burada Türkmən özünü təsdiqindən absurd söhbət açmaq, opponentlərimizə silah vermək deməkdir. Əslində oğuz-türk özünü türkdən danışmaq olar.

Müəllif yazır: «XV-XVI əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlulardan fərqli olaraq Səfəvilər

türk başlanğıcından imtina edərək öz yaranmalarının başlanğıcını Oğuz xanla deyil, İmam əli ilə bağlayırdılar» (s. 621). Burada müəllifin fikri başa düşülmür, həm də belə fikir tarixi bilməməzlikdən doğur. Müəllif bilməlidir ki, XVI əsrin əvvəlində Azərbaycan türk xalqı I Şah İsmayılın iradəsi ilə vahid dövlət ətrafında birləşdi. Şübhəsiz, bu cür birləşmə üçün iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi şərait yaranmışdı. İkinci, bu dövlətin əsasında elə oğuz-türk tayfaları (şamlu, rumlu, ustaclu, əfşar, qacar, təkəli, bayat, varsaq) dayanırdı. Həm də Azərbaycan tarixində oğuz mərhələsi (VII-XI əsrlər) çoxdan başa çatmışdı. Orta əsrlərin böyük bir dövründə qıpçaqlarla oğuzların qaynayıb-qarışması milli təfəkkürün hər iki türk etnosunun ictimai-mədəni idrak təcrübəsi əsasında formalaşması demək idi və Səfəvilər məhz bu oğuz təfəkkürünə söykəndikləri üçün hələ şeyx Səfiəddinin zamanından etibarən onların ətrafına külli miqdarda müridlər toplanmışdı. Bu da müəyyən zaman çərçivəsində dünyəvi məsələləri həll etməkdə onlara uğurlar gətirdi.

F.Məmmədova bu istiqamətdə fikrini davam etdirərək yazır: «Paralel olaraq türk dövlət

bürokratiyasında qızılbaşların mövqeyinin zəifləməsi və müvafiq olaraq fars etnik ünsürlərinin qüvvətlənməsi gedirdi ki, bu da nəticə etibarilə Səfəvi dövlətinin İranlaşmasına gətirib çıxardı» (s. 622). Bu fikir kökündən yanlıştır. Bu çalınmış köhnə bayatılardır. Ermənipərəst İ.P.Petruşevski və A.P.Novoselsovun konsepsiyasıdır. Azərbaycan tarixşünaslığı, xüsusilə prof. S.Onullahi, qismən Ə.Ə.Rəhmani çoxdan bu fikrə aydınlıq gətirmişlər: 1590-cı ildə İstanbulda Səfəvi – Osmanlı anlaşması ilə Talış, Ərdəbil və Qaracadağ istisna olmaqla, Azərbaycan bütövlükdə Osmanlı Türkiyəsinə verilmişdi. Şah I Abbas hakimiyyətə gəlməklə (1587) islahat keçirdi, çoxdandır yığılıb qalmış xam ipəyi Böyük Moskva knyazlığına, oradan da Avropaya daşımaqla boşalmış xəzinəni doldurdu, nizami ordu yaratdı, daxili siyasətdə önəmli addımlar ataraq iqtisadi həyatı dirçəltdi, diplomatik gediş edərək dövlət idarəçiliyi strukturuna fars ünsürləri cəlb etdi, onları razı saldı və elə buna əsaslanıb say nisbətini müəyyənləşdirmək olar. Əgər şah İsmayılın dövründə idarəçilikdə 74 əmirdən 69-u qızılbaş idisə, Şah I Abbasın dövründə 35 əmirlikdən 21-i yalnız qızılbaşlardan

– türklərdən ibarət oldu.

Ordu, xüsusilə hərbi süvari, demək olar ki, qızılbaşlardan təşkil olunurdu. Səfəvi ordusunda onlar prioritet idilər. Şah I Abbasın vaxtında və sonralar qızılbaş hərbi-feodal əyanlar feodal sinfinin birinci qrupunda görkəmli yer tutmaqda davam edirdilər.

Azərbaycanın hərbi-feodal əyanlarının ikinci təbəqəsini Azərbaycan qızılbaşları yox, Azərbaycan nümayəndələri təşkil edirdilər (bax: A.A.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981, с. 36, 138). İtalyan səyyahı Petro Della Valle «Şah I Abbasla sarayda türk dilində danışdığını» bildirir. «Şah I Abbas Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü təmin edərək, onun itirilmiş şöhrətini özünə qaytardı». Göründüyü kimi, F.Məmmədovanın fikri erməni tarixinin şərhinə yönəldiyinə görə, tariximizin bu yönümünü görə bilməmişdir.

Müəllif üçüncü dəfə təkrar I Pyotrun Xəzər sahili vilayətlərə yürüşündən, Alban katolikosunun azadlıq hərəkatında iştirakından, Potyomkinin layihəsindən danışaraq yazır: «XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların milli özünütdəsiqinin for-

malaşması başlayır. Bu onun ümummüsəlman dünyasından ayrılması, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, şimali Azərbaycanın Rusiya, Cənubun isə İranın tərkibində qalması ilə əlaqədar idi». Əlavə edir ki, ... «Nuxa qəzasında yaşayan (indiki Oğuz və Qəbələ) albanlar indiyə qədər öz orijinallığını saxlaya bildilər – bunlar udinlər idilər» (s. 625, 626). Müəllifin konsepsiyasından belə çıxır ki, albanlar udinlərin nümunəsində öz orijinallığını saxladılar, azərbaycanlılar isə ümummüsəlman dünyasından təcili olaraq uzaqlaşdılar. Müəllif burada yazdığını özü də başa düşmür. Çünki, müasir Azərbaycan millətinin atributlarından biri elə azərbaycanlıların islam dünyasına sadiqliyidir. Azərbaycanın zorakı Şimala və Cənuba bölünməsinə, Rusiyanın hər vəchlə onun kökünü kəsməyə çalışmasına baxmayaraq, islama bu sadiqlik saxlanılır. Müəllif yenə oradaca yazır: «Azərbaycan özünüdərkinin formalaşması yolunda ümummüsəlman (panislamizm) və ümumtürk (pantürkizm), nəhayət, milli Azərbaycanımız durur». Bu ifadələr XX əsrin 20-30-cu illərinin ifadəsidir və kökündən səhvdir, həqiqətə uyğun deyil və müəllifin te-

zisinin əksinədir. Çünki, bu illərdə mütərəqqi fikirli ziyahlarımızı, siyasi xadimləri pantürkist, panislamist adlandıraraq ləkələyib, ədəbi və siyasi səhnədən uzaqlaşdırırdılar. Yuxarıda qeyd olunan anlayışın əsasında panislamizm, pantürkizm yox, vaxtilə M.Ə.Rəsulzadənin Ziya Göyaldən iqtibas etdiyi üç əsas şüar: «türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» və günümüzə səslənən azərbaycançılıq dayanır. Əvvəlki rəylərdə deyildiyi kimi, müəllif bu istilahların mənasını siyasi lüğətlərdə axtarmalı idi. F.Məmmədova XVI-XVIII əsrlərdə Alban kilsələri və monastırların tarixinin yenidən yaradılmasında Alban incili kolofonlarını vacib mənbə hesab edir və bunun təhlilinə səhifələr həsr edir (563, 597-614), yəni də heç kəsə lazım olmayan Ermənistanın tarixi coğrafiyasını şərh edir: «e.ə. II-I əsrlərdə I Artaxesin və II Tigranın işğalları dövründə siyasi anlayış kimi Ermənistanın böyük ərazi həddlərinə xüsusi yer ayırır: Qərbdən Fərat çayından, şərqdə Xəzər dənizinə qədər (bax: izah üçün, xəritə, 7)».

Məlum olduğu kimi, Artaxes e.ə. II və e. I əsrinə qədər Albaniya vilayətlərindən yalnız Kas-

piananı işğal etmişdir. Düzdür, sonralar S.Yeremyan, görünür təzyiq altında, digər xəritələr nəşr etdirdi ki, burada «Böyük Ermənistan» Kür çayına qədər uzanırdı (s. 645-646).

Maraqlıdır, S.Yeremyan təzyiq altında hansı xəritələri çap edibdir? Görünür, müəllif o xəritələri heç görməyib, əgər görsəydi kitabda onların heç olmasa birini göstərərdi. Soruşulur: S.Yeremyan xəritələri erməni xalqının marağı naminə çap etmişdir, bəs Fəridə Məmmədova hansı xalqın marağına görə xəritədə Atropatenanı, məndə isə Kaspiananı (s. 645) «Böyük Ermənistan»ın tərkibinə daxil edərək çap etdirmiş, altında mübarək adını və soyadını yazmışdır. Bu fikirlər aşağıda təkrar olunur və əlavə edilir: «Ermənistanın qədim torpaqları» (s. 649).

Burada diqqəti çəkən odur ki, S.Yeremyan əvvəllər M.Xorenasiyə, sonralar isə Anania Şirakasiyə aid edilən «coğrafiya» əsərini (bura 15 xəritə – atlas daxildir). Ptolomeyin «coğrafiya»sı ilə müqayisə edərək «Ermənistan VII əsr coğrafiyası əsasında» (İrəvan, 1963, erməni dilində) adlı əsər nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə S.Yeremyan cəsarət edib Atropatenanı «Böyük Ermənistan»

tana» daxil etmədiyi halda, özünü əzabkeş «azərbaycanlı qızı» kimi qələmə verən, AMEA-nın müxbir üzvü pilləsinə qədər qalxan F.Məmmədova isə bu «cəsarətli» addımı atmışdır. F.Məmmədova bilməlidir ki, Anania Şirakasinin xəritəsi «Ermənistan coğrafiyası» yox, sadəcə «Coğrafiya» adlanır. S.Yeremyan isə bu atlas-xəritəyə yalnız 3 ölkəni (Albaniya, İberiya, Ermənistanı) daxil edibdir. Əslində isə bu xəritəyə sıra nömrəsi ilə 44 ölkə daxildir (Albaniya – 26, İberiya – 25, Ermənistan – 27-ci yerdə dayanır). İlk dəfə A.Şirakasi Ermənistanı Ön Asiya atlasına daxil etmişdir. Ona qədər Ermənistanın adı heç bir xəritədə çəkilmir. Göründüyü kimi, xəritənin əsli olmamışdır və ola da bilməzdi. Çünki, bu dövrdə Ərəb xilafətinin yaranması, formalaşması prosesi gedirdi. Xilafət Suriyanı, Mesopotamiyanı, Fələstini, Cənubi Azərbaycanı, Albaniyanı, İberiyanı, Ermənistanı işğal etmişdi. Real olaraq A.Şirakasi mövcud olmayan «Böyük Ermənistan» xəritəsini heç cür yarada bilməzdi. Çox təəssüf ki, bunu Fəridə Məmmədova yaratmışdır.

Müəllif VII əsr Alban coğrafiyaşünası Ananiya Şirakasiyə istinad edərək cızdığı xəritələrdə

Göyçə gölü, Arsax, Utik, Paytakaran, Syunik (Zəngəzur), Naxçıvan, Urmiya gölü, Van, ümumən, bütöv Vaspurakanı «Böyük Ermənistan»ın tərkibinə qatmışdır (s. 141-142 və əlavə edilmiş xəritələr s. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12). Bu xəritələr demək olar ki, S.T.Yeremyanın 1963-1984-cü illərdə nəşr etdirdiyi xəritələri ilə üst-üstə düşür (bax: S.Yeremyan. Армения по «Ашхарацуйц»у VII в. Ереван, 1963, bax: hər iki xəritəyə: S.T.Yeremyan və F.Məmmədova).

F.Məmmədova bilməlidir ki, Strabon, F.Buzand, M.Xorenasi bu məsələlər barədə vahid fikirdə deyillər. Bəziləri e.ə. II əsrdə yalnız Paytakaranın erməni çarı I Artəşes tərəfindən işğal edildiyini, 338-ci ilə qədər Ermənistanın tərkibində qaldığını, sonra isə Alban vilayətinə qatıldığını, Arsax və Utikin isə guya «qədim erməni torpaqları olduğunu, yalnız 387-ci ildən sonra Albaniyaya keçdiyini iddia edirlər. Digər fikrə görə Arsax və Utik vilayətləri e.ə. I əsrdə II Tiqrən tərəfindən işğal olunmuş və Ermənistana birləşdirilmişdi. 387-ci il anlaşmasına görə İranın tərkibinə qatılmışdı. Üçüncü fikrə görə isə qeyd olunan vilayətlər, hətta Sakasena e.ə.II əsrdə I Artəşes

tərəfindən işğal olunmuş və 387-ci ilə qədər Ermənistanın tərkibində qalmışdır. Beləliklə, sonuncu iki fikrə görə qeyd olunan vilayətlər Alban vilayətləri olmuş, yalnız sonradan erməni knyazları tərəfindən işğal olunmuşlar (bax: İ.Əliyev. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989, s. 58-59)». Müəllif əksinə, burada erməni işğalçılarını və Ermənistanın sərhədlərinin e.ə. II-I əsrlərə qədər genişləndiyini təsdiq edir ki, bu da Azərbaycanın qədim tarixində olmamışdır. Fəridə Məmmədova yazır: «Ermənilər Osmanlı imperiyasının yaranması ilə əlaqədar olaraq öz tarixi vətənlərində – Kiçik Asiyada dövlət yaratmaq ümidlərini itirdilər. Ona görə də onlar öz nəzərlərini tarixi Azərbaycana yönəldilər...» (s. 651). Göründüyü kimi, F.Məmmədova Kiçik Asiyanı ermənilərin «tarixi vətəni» hesab edir və onu itirmələrinə təəssüflənir. Belə sözləri yalnız xaricdən indiki Ermənistana gələn tarixçi Zulalyanlar, Bartikyanlar, Qırxyaşaryanlar yazıb bilərlər. Əhsən!...

F.Məmmədova yazır: «Mənbələrin məlumatlarına əsasən, ermənilərin Albaniyaya sızması olmamışdır. Erməni xalqı XVII əsrin sonu - XIX

əsrin əvvəllərində burada peyda olmuşlar. Alban əhalisi isə I əsrdən etibarən daim bura sızan və oturaq türkdilli, irandilli tayfalarla birlikdə avtoxton idi» (s. 672). Müəllif bu tezislə əsrlər boyu bu ərazidə avtoxton olan türkdilli yox, türksoylu tayfaların məskunluğunu şübhə altına alır. I əsrdən başlayaraq, türkdilli və farsdilli tayfaların bura sızması və oturaq həyata keçmələri təkcə Azərbaycana deyil, bütün Şərqi məxsusdur.

Tanınmış türk tarixçisi Nur Rza yazır: «romalılar və bizanslılar bu ərazini Atro adlandırırdı. Buranın ilk sakinləri türklər idi». (Türk tarixi, I c., Ankara, 1925).

F.Məmmədova yazır: «Alban dili Şimal-şərqi» Qafqaz (Nax-Dağıstan) dilləri qrupuna daxildir (s. 677). Bu kökündən yanlışdır. Çünki Strabona əsasən burada 26 tayfa yaşayırdı. Heç şübhəsiz, onların içərisində o vaxtdan türk tayfaları xüsusi olaraq fərqlənirdilər. Akad. Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə, Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal zamanı xəlifə I Müaviyə bu ölkənin necə bir ölkə olması barədə maraqlanarkən, qoşun komandanı demişdi: «Azərbaycan qədimdən türk ölkəsidir, onlar tərəfindən məs-

kunlaşdırılmışdır». «Azərbaycanda məhz qədimdən türklərin yaşaması haqqında fikir ... türklərin regionda tutduqları böyük sosial-siyasi mövqenin təsiri altında yayılmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlir ki, bu dillərin içərisində xüsusi çəkisi, geniş coğrafiyası və ünsiyyət vasitəsi, idarəçilikdə prioritet mövqeyə malik olan Alban türk dili olmuşdur. Alban türklərindən başqa, Qafqaz etnosları buradakı siyasi mövqələrini tamamilə itirmişlər» (N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığa giriş, s.100).

F.Məmmədova yazır: «Ərəb işğalı dövründə Kür və Arazın aşağı axarında yaşayan albanlar, islamı qəbul etmiş türkdilli xalqlar tərəfindən assimilyasiya olunaraq islamaşdılar. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra ölkənin şimal-qərb və cənub-qərb hissələrində yaşayan (keçmiş Alban çarlığında) albanların qalmış hissəsini zorla etnikləşdirdilər. 1836-cı ildə çar hökumətinin və Ecmiədzin kilsəsinin siyasəti ilə erməni və albanlar zorakı birləşdilər – inteqrasiya edildilər – birləşdilər» (s. 677). Göründüyü kimi, müəllifin «irihəcmli» bu «kitab»ında bir dəfə də olsun «türk tayfaları» və «türk xalqı» ifadəsi iş-

lədilmir. Həmişə olduğu kimi, Albaniyaya Şimali Azərbaycandan kənarda baxır və burada türk-alban tayfaları istisna edilərək, türkdilli adlandırılır. Konkret halda daha ilkin dövrlərdə, ərəb işğalı zamanı erməniləşdirilmiş xristian albanlardan danışmaq olar. Həm də bu çox uzun prosesdir. Tanınmış xeyli alimlər bu fikri müdafiə edirlər. Ona görə də 1836-cı ildə ildırım sürətilə mədəni-ideoloji assimilyasiyanın olması, başqa sözlə, albanların bir hissəsinin erməniləşməsi və gürcüləşməsi mümkün deyildi.

F.Məmmədova yenə də Kilikiyanın Albaniyaya daxil olmasını, hetumilərin Bizansların vassalı olmaları, Bizans siyasəti yeridərək yarım əsr erməni Rubenilər sülaləsinə qarşı mübarizə aparmalarını yazır və bunu elmdə «yeni söz» və «kəşf» adlandırır (s. 679-686). Əvvəldə bu cəfəngiyata, elmdə saxtakarlığa münasibət bildirdiyimə görə, onun üzərində dayanmağı lazım bilmirəm.

F.Məmmədova yazır: «alban katolikosluğu fəaliyyətinin dayandırılmasından sonra Alban monastırı və kilsələri baxımsız qaldılar və dağıdıldılar» (s. 675). Tamamilə yanlışdır. XX əsrdə Azərbaycan hökumətinin Azərbaycan ərazisində

tarixi-arxeoloji abidələrin qorunması haqqında qəbul etdiyi müvafiq qərarlara əsasən Alban abidələri siyahıya alınmış və mühafizə edilərək bərpa edilmişlər. Onlardan Şimali Azərbaycanda Xaçmaz, Füzuli (Amaras-Ağoğlan), Qəbələ Şəki, Xaçın, Qandzasar, Xotavənd, Yelisey və b. yerlərdəki Alban abidələri bu qəbildəndir. Bu abidələrin bir qismi zamanın girdabına məruz qalaraq aşınmış, böyük bir hissəsini məlum səbəblərə görə ermənilər məhv etmiş, çoxunu mənimsəmiş, ermənilərdən tamamilə fərqlənən humanist müsəlman-türk əhalisi isə onları bu günə qədər hiş edib saxlamışdır.

Beləliklə, kitabı diqqətlə oxuduqdan sonra belə qənaətə gəldim ki, burada Azərbaycan xalqının xeyrinə deyilmiş heç nə yoxdur. Əksinə, bu kitab arxadan ona vurulmuş zərbədir. F.Məmmədova əsər boyu özünə siyasi dividend qazanmaq üçün vurnuxur, manevr edir, gah gürcülərə, gah erməni müəlliflərinə yarıdır. Lakin bu manevrlər onu xilas edə bilmir. Əsər erməni xalqının tarixidir. Kitabda faktların təhlili və ümumiləşdirmə yoxdur, məndən əvvəl mövzuya toxunan müəlliflərin rəylərində deyildiyi kimi, təkrarlar hesabına

kitabın həcmi süni surətdə ən azı üç dəfə artırılmışdır. Kitabın Azərbaycanca yazılmış xülasəsi Azərbaycan dilində deyil, moldan dilindədir, yarıtmaz haldadır, bərhad vəziyyətdədir.

F.Məmmədova dili bilmədiyinə görə VIII əsrdə tərtib edilmiş anonim müəllifin «Qirk Tıstost» əsərini «Qirk Tıstost» kimi tərcümə edərək, əsərin adını təhrif etmişdir. Bu da qədim erməni dili «mütəxəssisi» üçün rüsvayçılıqdır.

F.Məmmədovanın məktəbliləri yığaraq ANS-in «**Meydan**» verilişində (23.11. 2005) sonra isə AzTV-də xalqın gözünə kül üfurməsi, türklərin albanları assimilyasiya etmələri, intibah dövrü ictimai fikir tariximizi və mədəniyyətimizi unudub, təkcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü Qızıl dövr hesab etməsi, Ptolemeyə əsaslanaraq «Böyük Ermənistan»ın kökünü göstərməyə çalışmışam, «ermənilərin uydurulmuş tarixini darmadağın etmişəm» (bax: «Yeni Azərbaycan» qəz., 7-8 mart, 2006) kimi yöndəmsiz fikirlər irəli sürməsi elmimizi idarə edən şəxsləri təhqir etməsi də təəccüb doğurur. Bəyəm, adam Şöhrət Ordenli, Dövlət Mükafatı Laureatı, əməkdar elm xadimi, nəhayət, Respublika MEA-nın müxbir üzvü olan-

da buynuzuna çim alıb gəzər, ona irad tutanları şantaj edər?!?! Eyib deyilmi? Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, o, bütün aldığılarını elə bu yolla da əldə etmişdir. Çünki, onun yazıları elmdən çox uzaq və müəyyən qüvvələrə qulluq göstərməkdən başqa bir şey deyildir. Televiziya və mətbuat məmurlarının belə cəfəng fikirlərin deyilməsinə şərait yaratmaları da təəccüb doğurur.

90-cı illərdə fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Əbdürəhimovun «Qafqaz Albaniyası-Ləzgiistan» adlı kitabı çap olunub. Kitabda Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni həyatının korifeyləri – Nizami, Natəvan, Üzeyir Hacıbəyov, Rəşid Behbudov ləzgi xalqının nümayəndələri kimi oxucuya təqdim edilir. İlahiyyat elmləri namizədi Niskonorovun «Qafqaz Albaniyasında xristianlıq tarixi» (2005) kitabına əlavə edilmiş xəritələri də F.Məmmədova tərtib etmişdir. Təəssüf ki, albanşünas «alim» kitabında bu əsərlərə münasibətini bildirməmişdir. Yenə də öz dərisini qoruyan F.Məmmədovanın özgə dəyirmanına su tökdüyü aydın görünür. Bundan əlavə, F.Məmmədova məşhur şərqsünas İ.M.Dyakonovun tərtib edib

nəşr etdirdiyi iki xəritəni əsərinə əlavə etmişdir (bax: xəritə, s. 1,3). Lakin hansı məqsədlə, nə üçün, açıqlanmır; bu, lazımdırımı?

Göründüyü kimi, AMEA-nın müxbir üzvünün «kitabı», əgər belə demək mümkünsə, əslində Azərbaycan xalqına arxadan saplanmış xəncərdir. «Əsər»dəki qüsurlar toplusunun hamısını deməyə səbrim çatmadı. «Əsərin» util edilib makulaturaya verilməsini, onun yenidən yazılmasını və televiziya vasitəsilə xalqdan üzr istəməsini müəllifin özünə həvalə etmək daha məqsədəuyğundur.